

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2005 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2005

1

VILNIUS 2006

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2005

1

VILNIUS 2006

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Linus Eriksonas. **National Heroes and National Identities. Scotland, Norway and Lithuania.** (Multiple Europes. No. 26) Brussels-Bern-Berlin-Frankfurt am Main-New York-Oxford-Wien: P. I. E.-Peter Lang, 2004. 320 [3] p.

Lino Eriksono monografija „Tautos didvyriai ir tautiniai tapatumai. Škotija, Norvegija ir Lietuva“ 2004 m. išleista anglų kalba Briuselyje. Autorius priklauso pirmai dabartinės Lietuvos mokslininkų kartai, kuriai po 1990 m. atsivėrė galimybės laisvai studijuoti įvairiuose pasaulio universitetuose, ten rengti, ginti daktaro disertacijas ir jas publikuoti. Todėl L. Eriksono knyga gali būti suprantama kaip savotiškas testas, atsakymas į daugeliui rūpimą šiandien diskutuojamą klausimą, ar studijos ir mokslinis darbas užsienyje Lietuvai tėra tik intelektualinis praradimas.

Aptariama studija yra 26-toji europinio istorijos mokslo leidinių projekto „Multiple Europes“ knyga. Serijos vadovas profesorius Bo Stråthas rašo, kad šių darbų tikslas buvo iš istorinės perspektyvos apibūdinti ir išnagrinėti būdus, kuriais įvairios Europos visuomenės kūrė savo įvaizdžius, parodyti juos jungiančias sąsajas. Ypatingas dėmesys skiriamas „tautos“ idėjai, kuri, be abejonės, buvo viena pastoviausių europinių visuomeninių kategorijų per pastaruosius du šimtus metų.

Jeigu šiandien L. Eriksono knyga būtų išleista lietuviškai, manau, kad ji labai greitai taptų viena skaitomiausių. Istoriko pasirinkta tema – didvyriai ir tautos tapatumas Europos erdvėje nuo viduramžių iki modernųjų laikų – tiesiogiai siejasi su Lietuvoje vykstančia diskusija apie visuomenėje sparčiai nykstantį tautinį patriotizmą, kaltųjų paieškomis ir svarstymais, ką reikėtų daryti.

Studijoje lietuvių tautos didvyriai, jų atsiradimas ir funkcionavimas visuomenės savimonėje yra apibūdinami ne izoliuotai, o juos gretinant, lyginant su analogiškais reiškiniiais, vykusiais Škotijoje ir Norvegijoje, stengiantis atskleisti aptariamų visuomeninių procesų bendrumus ir ypatumus. Tokio pobūdžio šiuolaikiško istorijos tyrimo Lietuvos historiografijoje dar neturėjome. Studijos skaitytojų laukia nemažai netikėtumų, netradicinės autoriaus įžvalgos ir prielaidos.

Knygą išleidus anglų kalba, tyrimas iš karto tapo ir Lietuvos, ir visos Europos istoriografijos faktu. Todėl aptardama L. Eriksono darbą, stengsiuosi parodyti istoriko tyrimo prioritetus, pasamprotauti apie šios studijos funkcionavimą tiek tarptautinėje anglakalbėje erdvėje, tiek ir lietuviškame diskurse.

Profesorius Tomas M. Devine'as, palydėdamas Lino Eriksono knygą į mokslo pasaulį, pratarinėje pažymi, kad tokie darbai vis dar tebėra reti Europos istoriografijoje, kadangi daugelis istorikų suvokia lyginamuosius tyrimus kaip intelektinę vertybę, tačiau tik nedaugelis patys imasi tokių darbų.

Monografiją sudaro įvadas „The Heroic in the Changing World“ (p. 15–50), trys dalys: „Civitas Popularis: Scotland“ (p. 51–164); „Regnum: Norway“ (p. 165–238); „Optimatum Dominatus: Lithuania“ (p. 239–307) ir atrankos būdu sudaryta bibliografija „Selected Bibliography“ (p. 309–320).

Apibūdindamas tyrimo pobūdį, įvade autorius pabrėžia, kad nė neketino panirti į filosofinius svarstymus apie didvyriškumą *per se*, o pasirinko lyginamosios istorijos metodologiją, kurios privalumus ir teikiamas galimybes yra išdėstęs garsus lyginamojo metodo taikymo istorijos tyrimuose specialistas Jūrgenas Kocka.

Įžangoje rašoma apie nacionalizmo problemos tyrėjų ir teoretikų darbo specifiką, pabrėžiama, kad jie dažnai yra neapsaugoti nuo ideologijos ir politinių pažiūrų įtakų, o perdalos tarp pagrindinių mokyklų, tiriančių tautas ir tautiškumą, sutampa su linijomis, skiriančiomis kairiosios pakraipos partijas nuo konservatorių, liberalų ar centristų. Ir čia pat pastebima, kad kai pradėdama svarstyti sąvoka *tautos didvyriai*, visų politinių pakraipų atstovai netikėtai prabyla vienu balsu. Taip atsitinka dėl to, kad nepaisant nacionalizmo, tyrinėtojų politinių pažiūrų, visos partijos tautinius didvyrius įsivaizduoja esant tautinio tapatumo „krauju ir kūnu“.

Aptardamas pasirinktą tyrimo struktūrą, gvildenamų problemų visumą, istorikas nurodo, kad trijų šalių, esančių skirtingose Europos dalyse – Škotijos, Norvegijos, Lietuvos, – didvyriškumo tradicijos nagrinėjamos atsižvelgiant į bendrą politinę kiekvienos šalies raidą, į įvairius politinio ir kultūrinio gyvenimo aspektus. Kitame lyginamųjų svarstymų klode ieškoma atsakymo į klausimą, koku būdu tikybės – presbiterijonų, liuteronų ar katalikų – veikė didvyriškumo tradicijas. Dar viena autoriaus išsikelta užduotis – pažinti didvyriškumo tradicijas kaip visuomenės moralines vertybes, atskleisti jų sąsajas su patriotizmo retorika.

Trumpai charakterizavęs istorines aplinkybes, kuriose klostėsi didvyriškumo tradicijos Škotijoje, Norvegijoje ir Lietuvoje, parodęs jų bendrumus ir skirtumus, autorius paaikškina, kad tyrimas pradėdamas nuo Škotijos, kadangi didvyriškumo idėja, šios šalies visuomenės gyvenime užgimusi viduramžiais, pasiekė aukščiausią lygį, tautinio didvyrio idėja nebuvo sukompromituota, didvyriškumas toje šalyje ištvėrė laiko išbandymus ir, kitaip nei Norvegijoje ir Lietuvoje, niekada nebuvo paaukotas nepilietiškam

nacionalizmui. Antroje knygos dalyje nagrinėjamas kokybiškai vidutinio lygio didvyriškumo tradicijų sklaidos atvejis Norvegijos visuomenėje. Trečiojoje dalyje atskleidžiama, istoriko manymu, dar menkliau reflektuota tautinio didvyriškumo raiška Lietuvoje.

Šią autoriaus motyvuotą studijos sandarą suardo, mano manymu, struktūriškai nepagrįstas, visą tyrimą apibendrinančio skyriaus „Comparative Conclusions“ (p. 293–307), kuriame teikiami lyginamojo tyrimo rezultatai ir apibendrinimai, įjungimas į Lietuvai skirtą knygos dalį – „Optimatus Dominatus: Lithuania“.

Skaitydama knygą visų pirma ieškojau atsakymų į istorikui profesionalui rūpimus klausimus: kuo šis tyrimas naujas Lietuvos istorijos mokslui, kiek ši studija praturtina šiuolaikinę Europos istoriografiją Lietuvos pažinimu? Todėl dėmesį sutelksiu į lietuviškąsias autoriaus išvagas. Lietuvos skaitytojams suteikta galimybė sugretinti jas su istorinėje tautos atmintyje egzistuojančiais didvyrių vaizdiniais, o anglakalbiams Europos skaitytojams praveria duris į dar nepažintą erdvę, kurioje brendo, įgijo specifinius bruožus šiuolaikinis lietuviškasis tapatumas.

Lietuvai skirtą studijos dalį „Kilmingųjų valdžia: Lietuva“ (Optimatum Dominatus: Lithuania) sudaro du skyriai.

Pirmajame „Didžiosios Kunigaikštystės tradicijos“ (The Grand Ducal Traditions) keliolikoje puslapių nagrinėjamas platus temų spektras. Pradedama nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaip valstybės, jos sutarčių, vadinamųjų unijų su Lenkija apibūdinimo („The Grand Duchy of Lithuania“, p. 243–248); teikiamas lietuvių kilmės iš romėnų teorijos genezės ir raidos, sąsajų su Venecija kontekste, aiškinamas šios teorijos santykis su lenkiškuoju sarmatizmu („Resisting the Crown: Descendants from Rome“; „Polish Kingship“; „The Land of Palemon“, p. 248–258); ieškoma tautinio didvyriškumo idėjų sklaidos Lietuvos didžiųjų kunigaikščių įpėdinių didikų Radvilų ir Sapiegų terpėje XVII a., svarstomos vietinio tautiškumo apraiškos XVIII a. („Heirs to the Grand Dukes: Radziwills and Sapiehas“; „Territorial Nationalism“, p. 258–266); nagrinėjami visuomenės požiūrio į tautos didvyrius ir didvyriškumą pokyčiai XIX a. („Heroes for the Empire“, p. 266–274).

Skyriuje „Lietuvos didvyris“ (The Hero for Lithuanians) aiškinamas Vytauto kaip tautos didvyrio sukūrimo ir įtvirtinimo visuomenės sąmonėje mechanizmas modernių laikų Lietuvoje XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje („Linguistic Nationalism“, p. 277–280; „In the Name of Vytautas: The National Hero“; „The Vytautas Day“, p. 280–290).

Apmąstant perskaitytą tekstą nebuvo sunku pasirinkti, į ką norėtusi atkreipti dėmesį. L. Eriksonas jaunatviškai drąsiai sulaužė ne vieną Lietuvos istoriografijos stereotipą, suformulavo naujas prielaidas.

Taip teoriškai pagrįstai sumodeliavęs tiesioginio sąryšio tarp didvyriškumo tradicijų, tautos valstybingumo ir suvereniteto egzistavimą, autorius senąją Lietuvą apibūdina kaip kvazi valstybę (*quasi-state* – p. 241), pabrėžia, kad kitaip nei Škotija ir Norvegija,

Lietuva niekada neturėjo karalystės statuso, dar daugiau – rašo, kad Lietuva iki pat 1918 m. Lietuvos Respublikos atsiradimo nebuvo „tikra valstybė“ (*proper state, pro-to-sovereignty* – p. 243–244), o jos keturių šimtmečių egzistencija geriausiu atveju gali būti traktuojama kaip didžiojo kunigaikščio jurisdikcijoje buvusios feodalinės valdos statusas (*For most of its four-hundred years existence the Grand Duchy of Lithuania at best could be treated as a feudal jurisdiction of grand duke who after 1501 always by the same token was the king of Poland* – p. 243).

Panašiu būdu, gana kategoriškai, be argumentacijos ar bent nuorodų į istoriografiją, kurioje būtų nagrinėjamos šios problemos, apibūdinama ir didžiojo kunigaikščio valdžios prigimtis bei apimtis. Taip pat lengvai ir paprastai įvertinama ir sutarčių, vadinamųjų unijų, su Lenkijos Karalyste raida ir padaroma išvada, kad Lietuva, kuri neegzistavo kaip „politinis kūnas“ (*was not a political body* – p. 245), pirmiausia tapo priklausoma nuo Lenkijos, o XVIII a. pirmoje pusėje pateko į priklausomybę nuo Rusijos.

Stebina ne tai, kad istorikas teikia, matyt, Vakarų Europos istoriografijos tradicijų suformuotą, o į Lietuvos istorijos dirvą tik perkeltą valstybingumo raidos sampratą. Taip manyti leidžia teikiama nuoroda į Jens Bartelson studiją „A Genealogy of Sovereignty“ (Cambridge University Press, 1995). Autoriaus valia formuluoti ir ginti savo interpretaciją. Glumina kitkas: faktas, kad nepilnavertės Lietuvos valstybės XIII–XVIII a. samprata pateikiama kaip nediskusinė, praktiškai be nuorodų į šiuolaikinę Lietuvos istoriografiją. Anglakalbiai Europos skaitytojai iš poskyrio „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“ (p. 243–248) nuorodų sužinos vos dviejų Lietuvoje dabar dirbančių istorikų Edvardo Gudavičiaus (nurodyta monografija „Mindaugas“, Vilnius, 1998) ir S. C. Rowello („Lithuania Ascending: A Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295–1345“, Cambridge University Press, 1994) pavardes ir po vieną jų tyrimą. Kitų paminėtų autorių (Simo Sužiedėlio, Prano Penkausko, Jono Lappo) publikacijos paskelbtos daugiau kaip prieš pusšimtį metų. Greta jų nurodomi du Michalo Giedroyco straipsniai, paskelbti 1984 ir 1989 m. Vakaruose ir po vieną šiuolaikinių Lenkijos ir Didžiosios Britanijos istorikų Edwardo Opalinskio ir Roberto Frosto straipsnių.

Tačiau, nepaisant tokios senosios Lietuvos kaip pusiau valstybės (*as a semi-state* – p. 297) charakteristikos, knygos autorius neneigia, priešingai, pabrėžia, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų visuomenėje subrendo poreikis kurti didvyriškumo tradicijas. Tokios tradicijos kūrėjais vadina diduomenę ir iš jos suburtą Lietuvos Ponų tarybą, kuri kurdama tautos didvyriškumo tradicijas, pasipriešino Lenkijos ir Rusijos hegemonizmui, iškelia didikų, labiausiai Alberto Goštauto, Radvilų ir Sapiegų giminių, nuopelnus.

Plačiau komentuoti šio lietuviškos istoriografijos tradicijų iš esmės nelaužančio didikų-didžiojo kunigaikščio teisių paveldėtojų siužeto nevertėtų, jei ne „sensacinga

hipotezė“, kaip ją pavadino Baltarusijos istorijos mokslo žurnale L. Eriksono knygos recenziją paskelbęs Andrejus Kotliarčukas¹.

Nagrinėdamas lietuvių kilmės iš romėnų teorijos atsiradimo aplinkybes L. Eriksonas jos pasirodymą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės gyvenime sieja su Pranciškaus Skorinos vardu, pasakoja, kaip šis talentingas rusėnas 1500 m. išvyko studijuoti į Krokuvos universitetą, iš kur vėliau persikėlė tęsti mokslų į Venecijos Respubliką, Paduvos universitetą. Istorikas įsitikinęs, kad iš ten jis parvežė ir pirmasis Lietuvoje paskleidė žinias apie kilmės iš romėnų mitą, daro prielaidą, kad P. Skorina, kaip vienas mokyčiausių to meto žmonių, galėjo dalyvauti rengiant I Lietuvos Statutą (1529 m.) bei rašant Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščių, kuriame pirmą kartą buvo užrašytas pasakojimas, davęs pradžią romėniškosios kilmės teorijos plėtotei Lietuvoje.

Gaila tik, kad šis naujas požiūris į lietuvių romėniškos kilmės teorijos genezę, jos sklaidą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje XVI–XVIII a., intelektualinę konkurenciją su lenkiškuoju sarmatizmu pateikiamas nenurodant 1995–2001 m. paskelbtų naujausių Lietuvos autorių darbų šia tema². O juk iš tiesų būtų įdomu palyginti, kaip tą pačią problemą interpretuoja du tos pačios kartos Lietuvos istorikai, parengę ir apgynę daktaratus Vakarų Europos universitetuose – L. Eriksonas ir Artūras Vasiliauskas. Gal lyginamajame įžvalgų kontekste ir „sensacingasis“ teiginys apie P. Skoriną bei romėniškosios kilmės teorijos pasirodymą Lietuvoje pasirodytų labiau įtikinamas, o gal priešingai, subliukštų.

Perskaičius siužetus, atskleidžiančius tautinio tapatumo raidos ypatumus Lietuvoje XVII–XIX a. ir XX a. pirmoje pusėje, vėl iškilo nemažai panašių klausimų.

Kodėl rašydamas tiek apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoje terpėje brendusią didvyriškumo tradiciją, tiek apie XIX–XX a. tautos didvyrius, L. Eriksonas neparodo šiuolaikinės Lietuvos istoriografijos įdirbio, kodėl nediskutuoja, kad ir su Dariaus Kuolio daugiau nei prieš dešimtmetį suformuluotomis įžvalgomis? Juk į tyrimo apibendrinimo lygmenį iškelta D. Kuolio mintis, kad XVI a. Lietuvos literatūroje būta nemaža pastangų sekant antikinės klasikos pavyzdžiais kurti herojinį epą, Motiejaus Strykovskio eiliuotosios Lietuvos istorijos apibūdinimas kaip veikalo, kuris gebėjo unikaliai sujungti klasikinę poetiką su lietuvių mitologiniu pasauliu, ir šitaip peršokdamas įprastas renesanso istoriografijos bei herojinės poemos ribas įgijo vėlyvojo

¹ Pl. žr.: А. К а т л я р ч у к, Рецензия. *Беларускі гістарычны агляд. Belarusian Historical Review*, т. 11, Сшытак 1–2 (20–21), 2004, с. 374–379.

² E. R a i l a. Lietuvos atradimas, arba Palemono prologomenai, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 4, p. 298–303; A. V a s i l i a u s k a s, Antika ir sarmatizmas. Romėniškos lietuvių kilmės legendos genezė ir branda Lietuvos metraščiuose, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, sud.: V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Vilnius, 2001, p. 13–31.

tautinio epo lytį, provokuoja tokią diskusiją su studijos autoriaus teiginiu, paremtu nuoroda į XIX a. antroje pusėje rašiusį Andrių Višteliauską, kad Lietuva neturėjo viduramžių herojinio epo ir sagų tipo literatūros, kad ankstyvųjų naujųjų laikų istorijos darbai taip pat nesuteikė pakankamų šaltinių³.

Kodėl suformulavęs tautiškumo ir patriotizmo sąsajų su tikybos problema, autorius net nepamini kapitalinio Ingės Lukšaitės Reformacijai skirto tyrimo, kur tarp kitų skyriuje „Santykis su Lietuvos DK valstybingumu“ nagrinėjamos ir protestantizmo dirvoje XVI a. brendusios tautos tapatumo, patriotizmo problemos, analizuojami ir vertinami visuomeniškai angažuotų, Radvilų giminės paremtų kūrybos žmonių sambūrio (Venclovo Agripas, Pranciškaus Gradovskio, Elijaus Pilgrimovijaus, Andriaus Rimšos, Jono Radvano, Andriaus Volano ir kt.) raštai⁴. Manyčiau, kad autorės teiginys, jog šio sambūrio dalyviai savo rašiniuose šlovino pareigūnus, atstovaujančius valstybinėms institucijoms, temiškai atliepia L. Eriksono knygos tikslus. O I. Lukšaitės nurodyta šaltinio informacija, kad V. Agripa siūlė rašyti kūrinius apie istorinius Radvilų žygius, kurie leistų „pajusti, jog dar nesame visai pažaboti“, ištaisyti ir papildyti istorinės praeities vaizdavimą, teikiamą kronikose, kurį sukūrė „ne Lietuva“, sukeltų tėvynainių norą „iš Maskvos nelaisvės ir iš mūsų pusbrolių [t. y. iš lenkų] priespaudos išsilaisvinti“, labai derėtų skyriuje, kur rašoma apie didikus – didikųjų kunigaikščių įpėdinius („Heirs to the Grand Dukes“, p. 258–263).

Kodėl Europos skaitytojams nebuvo suteikta galimybė sužinoti, kad po 1990 m. Lietuvoje išleista serija knygų, pavadintų „Lietuvių Atgimimo istorijos studijos“, kuriose tikrai nestereotipiškai formuluojamos ir nagrinėjamos tautinio tapatumo daugiatautės istorinės Lietuvos visuomenės problemos. Tuo labiau, kad kai kuriose publikacijose nagrinėjamos visiškai tos pačios temos⁵.

Toks L. Eriksono santykis su Lietuvos istorikų darbais iš esmės neleidžia pradėti dalykinių diskusijų su jo įžvalgomis ir apibendrinimais, susijusiais su tautos didikų, tautinio tapatumo ir patriotizmo problemomis. Prieš pradėdant tokius svarstymus, reiktų diskutuoti dėl autoriaus teikiamos Lietuvos valstybės, didikų kunigaikščio ir Ponų tarybos valdžios prigimties ir apimties sampratų viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais, dėl Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vartotų rašto kalbų ir patriotizmo nuostatų klostymosi visuomenėje ir kitais bendrosios XIII–XX a. Lietuvos

³ D. K u o l y s, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: Renesansas. Barokas*, Vilnius, 1992, p. 251–252.

⁴ I. L u k š a i t ė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius, 1999, p. 530–548.

⁵ V. S i r u t a v i č i u s, Šventės nacionalizavimas. „Tautos šventės“ atsiradimas Lietuvos Respublikoje XX amžiaus 4-ajame dešimtmetyje, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 17: *Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*, Vilnius, 2001, p. 133.

istorijos klausimais. Tektų priminti, kad posovietinėje intelektinėje Lietuvos mokslo erdvėje jau gerą dešimtį metų skelbiami tautos didvyriškumo tradicijų sklaidą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje reflektuojantys amžininkų rašyti tekstai ir juos tiriančių kalbininkų bei istorikų interpretacijos⁶.

Tokios diskusinės mintys kilo nepaskaičius patraukliu, lengvu stiliumi parašytą L. Eriksono knygą. Tačiau reikia nepamiršti, kad recenzentas turi teisę abejoti, klausiti, diskutuoti, o tyrėjui priklauso neginčijama teisė pasirinkti ne tik problemą, bet ir jos sprendimo būdą. Kuo įvairesni bus istorikų darbai, kuo daugiau juose bus suformuluota nelauktų hipotezių, pateikta naujų gerai žinomų faktų interpretacijų, tuo turtingesnė bus Lietuvos historiografija, atviresnė, tolerantiškesnė kitai nuomonei darysis mokslininkų bendruomenė ir visa visuomenė. Todėl visiems, kam rūpi pažinti didvyrių kulto, tautinių tapatumų atsiradimo ir susiklostymo daugiaveidėje Europoje procesus, palyginti juos su padėtimi Lietuvoje, siūlyčiau perskaityti ir apmąstyti L. Eriksono knygą.

Jūratė K i a u p i e n ė

Jerzy F l a g a. **Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku.** Lublin: Wydawnictwo KUL, 2004. 308 p.

Liublino katalikiškojo universiteto leidykla 2004 m. išleido Jerzy Flagos knygą „Religinės brolijos Respublikoje XVII–XVIII a.“, kurioje apibūdinamos religinės brolijos Abiejų Tautų Respublikoje jų didžiausio klestėjimo šimtmečiais. Ši knyga – autorius ilgų tyrinėjimų vaisius. Iki šios knygos pasirodymo brolijų tematika J. Flaga, kaip galima spręsti iš knygos pabaigoje esančios bibliografijos, parašė 19 straipsnių.

Mus ši knyga sudomino ne tik dėl nagrinėjamos problemos svarbumo, bet ir dėl to, kad joje susintetinami brolijų tyrinėjimai neaplenkiant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, o kaip viena iš penkių pasirinktų vyskupijų, su kurių pagalba bandoma atspindėti brolijų padėtį visoje Abiejų Tautų Respublikoje, naudojamosi Žemaičių vyskupijos medžiaga.

⁶ Pl. žr. nuo 1992 m. leidžiamą seriją „Senoji Lietuvos literatūra“. L. Eriksono nagrinėjami temai svarbūs tekstai ir tyrinėjimai jam rengiant savo darbą jau buvo paskelbti šios serijos publikacijose: Kn. 4: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, Vilnius, 1996; Kn. 5: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius, 2000; Kn. 6: *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*, Vilnius, 1998.

Šios knygos tikslas – ne pristatyti naujus šaltinius, bet pateikti brolijų veiklos sintezę daugiausia remiantis turimos informacijos baze, ankstesniais paties autoriaus ir kitų mokslininkų tyrimais. Ypač gerai pristatyti Liublino katalikiškojo universiteto tyrimai, netgi paminėti geriausi studentų diplominiai darbai apie brolijas. Išsamus aptarimas leido susipažinti su šioje aukštojoje mokykloje atliktu brolijų tyrinėjimo įdirbiu.

Svarbu, kad autorius neapsiriboja vien Abiejų Tautų Respublikos padėties analize, bet pasitelkia daugiausia Prancūzijos ir Nyderlandų mokslininkų prancūzakalbius veikalus, kurie leidžia brolijų veiklą Abiejų Tautų Respublikoje ir jų bruožus įvertinti europiniame kontekste. Taip atskleidžiamos giluminės reiškinių priežastys ir įvairiapusiškiau iliustruojamos problemos. Iš šaltinių gausiai naudojamosi J. Kitowicziaus veikalas „Opis obyczajów za panowania Augusta III“, juo iliustruojamos išvados.

Darbą sudaro įvadas, 7 skyriai, išvados, pabaigoje pateikta temos bibliografija, santraukos anglų, prancūzų ir italų kalbomis, asmenų indeksas. Darbe autorius daugiausia naudojo analizės metodu, pagal poreikį – statistiniu ir lyginamuoju metodais.

Nors paprastai šaltiniai aptariami veikalo įvade, tačiau autorius motyvuotai jiems paskiria atskirą pirmąjį skyrį, taip išsamiai aptaria visą šaltinių, kurie gali būti naudojami brolijoms tirti, kompleksą (p. 14). Kaip svarbiausią šaltinių rūšį brolijų istorijai tirti autorius išskiria bei smulkiai aptaria vizitacijų aktų medžiagą. Turiniu panašios yra vyskupų reliacijos Romai, tačiau jose, kitaip negu vizitacijų metu sudarytuose inventoriuose, duomenys apie brolijas pateikiami labai abstrakčiai ir sutrumpintai. Galėtume pridurti, kad dažnai, ypač XVII a., ir visai nepateikiami. Trečioji šaltinių rūšis, panaudota tyrime, – brolijų albumai ir kitos brolijų knygos, kuriose suregistruoti brolijų nariai, išlaidos, pajamos ir kt. dokumentai. Deja, jų išlikę nedaug, todėl jos nesukuria tokio kompleksiško vaizdo kaip vizitacijų aktų medžiaga. Autorius aptaria brolijų statusus arba konstitucijas, iš kurių buvo galima geriau suvokti brolijų sąrangą ir veiklos ypatybes, specialiai brolijoms sukurtus maldynus, leidusius atskleisti religingumo ypatumus, testamentus ir kt. dokumentus.

Antrajame skyriuje analizuojami teisiniai brolijų kūrimo aspektai: kaip buvo įkuriamos brolijos parapijose, kaip prie vienuolynų ar prieglaudų. Tiriama problema pristatyta atskirų brolijų kūrimo pavyzdžiais. Autorius pabrėžė, jog paprastai brolija buvo įkuriamą trimis etapais ir trimis aktais: (1) fundaciniu aktu pirmiausia atsirasdavo tam tikras užrašymas brolijai, kuriuo ji įgydavo pajamų, materialų pagrindą egzistavimui, (2) erekciniu aktu brolija būdavo sukuriama, nustatoma jos veiklos forma, o (3) po vyskupo ordinaro įvykdytos erekcinio ir fundacinio aktų aprobatos brolijos teisiniai reikalai jau būdavo sutvarkomi galutinai. Pagrindinis stojimo į brolijas motyvas būdavo užsitikrinti išganymą sau arba kam nors iš savo artimųjų. Kas negalėdavo funduoti bažnyčios arba koplyčios, tas bent jau funduodavo broliją. Tačiau brolijos ne visuomet kurtos turint fundaciją, dažnai jos iniciatoriais būdavo klebonas ar parapijos tikintieji. Ypač daug taip sukurtų brolijų buvo XVIII a.

Trečiajame skyriuje aptariamas praktinis brolių organizavimas ir vidinė struktūra. Visoms brolijoms, nepriklausomai nuo to, kas buvo jų įkūrėjai, kur ir kada jos buvo įkurtos, iš esmės būdinga ta pati organizacinė struktūra. Šiame skyriuje pateikta analizė glaudžiai susijusi su antruoju skyriumi, nes parodoma, kaip praktinis gyvenimas keitė brolių nuostatus, teisinius gyvavimo aspektus. Svarbiausias žmogus, turėdavęs rūpintis brolijos egzistavimu ir veikla, būdavo promotorius. Tačiau tos brolijos, kurių įplaukos būdavo mažos, nepajėgdavo jo išlaikyti, ypač XVIII a. antrojoje pusėje. Dažnai promotoriaus funkcijas perimdavo klebonas ir vykdydavo jas pats arba pavesdavo vargonininkui, zakristijonui ar kitam bažnyčios patarnautojui. Priešingu atveju, neturėdama vado, brolija dažnai iširdavo. J. Flaga knygoje smulkiai aptarė ir kitus brolijos pareigūnus. Autorius apibendrina, kad brolijoje svarbiausias asmuo būdavo kunigas, brolijos paprastai turėdavo globėjus (protektorius), kuriais būdavo garbingi asmenys, savo autoritetu stiprinę broliją ir neleidę jai subyrėti.

Ketvirtasis, pagrindinis skyrius skirtas brolių vystymuisi ir dinamikai. Jis suskirstytas į tris poskyrius: pirmajame aptariamos brolių rūšys Abiejų Tautų Respublikoje, antrajame – brolių skaičius parapijose, teritorinis paplitimas, trečiajame – Bernardinų ordino globojamų brolių rūšys ir skaičius. Bernardinai pasirinkti kaip viena gausiausių vienuolių ir patogiausiai atspindėti prie vienuolynų įsikūrusių brolių bruožus. J. Flaga padarė išvadą, kad sparčiausiai plisdavo tos brolijos, kurias globodavo vienuolių – dominikonų, jėzuitų ir kt. ordinai. Skyriuje išanalizuota, kurių šventųjų kultai buvo populiariausi, kokiais būdais buvo jiems reiškama pagarba. Pateikta medžiaga, autoriaus nuomone, turėtų atskleisti visuomenės religinės kultūros bruožus.

Šiame skyriuje analizei buvo pasirinktos penkios vyskupijos, kurios, pagal autorių, turėjo atspindėti bendrą padėtį Abiejų Tautų Respublikoje: Kameneco, Krokuvos, Plocko, Peremislio ir Žemaičių vyskupijos. Dvi iš pasirinktų vyskupijų, Krokuvos ir Plocko, buvo etninės Lenkijos teritorijoje, Peremislis – Lenkijos–Ukrainos pasienyje, Kamenecas – Ukrainoje, o Žemaičių vyskupija – Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Tirdamas Žemaičių vyskupijos brolių būklę, J. Flaga naudojo žemaičių vyskupo Antano Tiškevičiaus 1748 m. reliacija Romai, iš kurios autorius nustatė, kiek brolių buvo to meto Žemaitijoje, kurios iš jų buvo populiariausios. J. Flagos duomenimis, visoje Europoje tuo metu labiausiai buvo išplitę Švč. Marijos vardo brolijos, iš konteksto neiškrito ir Abiejų Tautų Respublika: čia taip pat daugiausia buvo Švč. Marijos vardo brolių, pačios populiariausios – Rožančiaus brolijos, antroje vietoje – Marijos Škaplierinės brolijos. Analogiška padėtis buvo Žemaitijoje. Čia iš 33 veikusių brolių 13 buvo paskirta Švč. Marijai (40%), iš jų 7 buvo Rožančiaus brolijos, 5 Škaplierinės ir viena reto Švč. Mergelės Marijos de Mercede vardo (p. 92). Antroje vietoje pagal populiarumą tiek Europoje, tiek Abiejų Tautų Respublikoje ir Žemaitijoje buvo šventųjų kultams skirtos brolijos, daugiausia susijusios su lokaliais kultais, ypač Šv. Onos.

Žemaitijoje, J. Flago duomenimis, buvo 5 Šv. Onos brolijos (p. 95), 4 Šv. Juozapo (išimtinai daug, lyginant su visa Abiejų Tautų Respublika), 1 Šv. Barboros ir 1 Šv. Izidoriaus brolija (p. 108–111). J. Flaga pastebėjo, kad šv. Izidoriaus kultas Lietuvoje buvo populiarus, lietuvių kalba buvo netgi išleisti Šv. Izidoriaus brolijos nuostatai¹. Trečiasis brolijų tipas – tai pašvęstos Dievui Tėvui ir dieviškosioms paslaptims (trinitarinės, kristologinės) brolijos. Iš jų populiariausios – Švč. Trejybės brolijos, kurių Žemaitijoje buvo 2. Taip pat prie šios grupės priskiriama Žemaitijoje veikusi 1 Dievo Kūno brolija ir 1 Dievo Apvaizdos brolija. Į ketvirtąją grupę J. Flaga sudėjo likusias brolijas – gailestingumo, geros mirties, krikščioniško mokslo ir panašias. Jis pažymėjo, kad Žemaitijoje buvo 1 Krikščioniškojo mokslo brolija (p. 117–126). Deja, autorius nepateikė duomenų, konkrečiai kokioje Žemaičių vyskupijos parapijoje kokia brolija veikė, juo labiau kad šaltinis – vyskupo A. Tiškevičiaus reliacija – leido tai padaryti². Galbūt to buvo atsisakyta dėl sintetinio veikalo pobūdžio, nepanorus perkrauti knygos panašia informacija, nors ji būtų naudinga skaitytojui.

Galime pasitelkti P. Rabikausko parengtą 1748 m. reliacijos informaciją, kurioje teigiama, kad Šv. Rožinio brolijos (7) buvo Kražiuose, Ariogaloje, Užventyje, Tveruose, Šiauliuose, Mosėdyje ir Smilgiuose; Škaplierinės (5): Šilalėje, Laukuvoje, Kuliuose (Plungės filija), Plateliuose, Radviliškyje; Švč. Mergelės Marijos de Mercede Liočiuose; Šv. Juozapo (4): Varniuose (prie katedros), Nemakščiuose, Žvingiuose, Plateliuose; Šv. Onos (5): Betygaloje, Batakiuose, Klovainiuose, Šiaulėnuose, Alsėdžiuose; Šv. Barboros – Židikiuose; Šv. Izidoriaus – Skuode; Švč. Trejybės (2) Švėkšnoje, Salantuose (šioje vietovėje buvusios brolijos tikslus titulas: *confraternitas SS.mae Trinitatis de Redemptione Captivorum*); Švč. Kristaus Kūno – Kaltinėnuose; Dievo Apvaizdos – Ylakiuose (Skuodo filija); Angelų sargų (3): Plungėje, Salantuose, Šeduvoje; Laimingos mirties – Laukuvoje. Šiluvoje buvo Šv. Juozapo globos Krikščioniškojo mokyto brolija (*confraternitas Doctrinae Christianae sub patrocinio S. Josephi*)³.

Išsiaiškinęs brolijų tipus, J. Flaga analizavo brolijų paplitimą. Kalbėdamas apie Žemaitiją ir analizuodamas jos duomenis, J. Flaga ištyrė, kad, kaip minėta, Žemaitijoje veikė 33 brolijos, tačiau iš 110 bažnyčių (parapinių ir filijų) jos buvo tik 30-yje (p. 132). Prie trijų bažnyčių (Plateliai, Salantai, Laukuva) veikė po 2 brolijas. Skuodo

¹ J. J a k n a v i č i u s, *Institutiones et cantiones pro confraternitate s. Isidori* (Įstatai ir giesmės Šv. Izidoriaus brolijai), 1639. Knyga aprašyta tik pagal šaltinius, leidimo vieta nežinoma; žr.: *Vilniaus akademijos spaustuvs leidiniai 1576–1805 m.*, sud. K. Čepienė, I. Petrauskienė, Vilnius, 1979, p. 74.

² Žr.: Relatio anni 1748, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae. I. Dioecesis Vilmensis et Samogitiae*, red. P. Rabikauskas, Romae, 1971, p. 294–344. Beje, autorius remiasi tik savo straipsniu: J. F l a g a, Informacje o bractwach religijnych w relacji biskupa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z roku 1784, *Sprawozdania TN KUL*, Lublin, 1972, nr 21, s. 43–47. Recenzuojamos knygos pabaigoje sudarytoje bibliografijoje nėra įrašytas šis P. Rabikausko parengtas šaltinių rinkinys.

³ Relatio anni 1748, p. 294–344.

parapijoje antroji brolija veikė filijoje Ylakiuose, o Plungės parapijoje antroji brolija veikė filijoje Kuliuose⁴. Taigi 1748 m. $\frac{3}{4}$ Žemaičių vyskupijos parapijų visai neturėjo brolių. J. Flagos nuomone, tai buvo labai mažas skaičius, todėl darė išvadą, kad šalies periferijoje buvusios vyskupijos neturėjo išvystyto brolių tinklo, o brolių skaičius priklausė nuo vyskupijos geografinės padėties ir istorinės raidos, ne tik nuo dvasininkų ir tikinčiųjų uolumo. Pagal šiuos abu kriterijus, autoriaus nuomone, Žemaičių vyskupija atsiliko nuo centro, kuriuo jis laikė centrinės Lenkijos vyskupijas (p. 132). Dar vienas įdomus J. Flagos pastebėjimas: miestuose esančiose parapijose buvo daugiau brolių nei kaimuose, todėl iš 29 Žemaičių vyskupijos parapijų (neskaitant katedros bažnyčios), turėjusių brolijas, 23 buvo miestuose ir tik 6 (4 kartus mažiau) kaimuose (p. 135–136).

Šalia pateiktų 1748 m. duomenų, autorius tik trumpai pamini, kad 1787 ir 1793 m. Žemaitijoje jau buvo iš viso 80 brolių (p. 132), tačiau plačiau šių duomenų neanalizuoja. Deja, Žemaičių vyskupijos brolių raidos analizė iš esmės neatlikta, visiškai nepateikiama duomenų apie XVII a. Žemaičių vyskupijos brolijas, ko galima būtų tikėtis darbe, kurio tikslas yra aptarti XVII–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos brolių padėtį. Autorius nepasinaudojo geriausiu, kaip pats pabrėžė, šaltiniu brolių istorijai tirti – Žemaičių vyskupijos vizitacijų medžiaga, kuri, deja, nėra skelbta, išsibarsčiusi po įvairius Lietuvos archyvus ir rankraštynus, todėl galbūt buvo sunkiai prieinama. Be šios archyvinės medžiagos, autoriui būtų padėjęs Lietuvos istorikų, tiesa, nedidelis, bet vis dėlto įdirbis brolių tyrimo srityje⁵. Deja, J. Flagos sudarytoje bibliografijoje nėra nė vieno lietuvių autoriaus pavardės.

Penktajame knygos skyriuje aptariama, kaip buvo verbuojami į brolijas nauji nariai. Problema atspindėta gana paviršutiniškai, nes, trūkstant tyrimų, buvo pasitelkti daugiausia Liublino arkidiakonato brolių pavyzdžiai. Jais remdamasis, autorius pastebėjo, jog gausiausiai rašytasi į brolijas jų sukūrimo dieną, netrukus po to bei brolijos atnaujinimo dieną. Vėliau narių skaičius mažėdavo, tam įtakos XVIII a. turėjo ir švietimo idėjų sklaida. Visose brolijose moterų būdavo daugiau nei vyrų, galbūt tai būtų galima sieti su didesniu moterų pamaldumu.

Šeštajame veikalo skyriuje „Brolių religinio gyvenimo apraiškos“ bandoma apibūdinti visuomenės religingumo pasireiškimo formas, keliamas klausimas, kiek gilus buvo to meto žmonių tikėjimas ir kaip jis pasireiškė per brolijas. Brolijos nariai privalėjo paprastai kartą per savaitę, dažniausiai šeštadieniais, visi kartu dalyvauti pamaldose, taip pat pirmąjį mėnesio sekmadienį ir rožinio paslapčių šventinėmis dienomis. Nariai paprastai turėjo nors kartą per mėnesį atlikti išpažintį ir priimti šv. Komuniją, laikytis disciplinos, dalyvauti procesijose, gyventi pavyzdingai, taip pritraukti daugiau

⁴ Ten pat.

⁵ Galima buvo pasinaudoti apibendrinamojo pobūdžio straipsniu: L. J o v a i š a, Brolijos, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas ir kt., Vilnius, 2001, p. 109. Apie brolijas Švč. Marijos garbei rašė: J. V a i š n o r a, *Marijos garbinimas Lietuvoje*, Roma, 1958.

narių, įvairiu laiku ir įvairiomis progomis kalbėti rožinį bei kitas maldas, priklausomai nuo brolijos tipo. Kiti įpareigojami: mylėti savo artimus, melstis už juos visus, gyvus ir mirusius, ypač už sergančius ir nelaimingus, kamuojamus tiek dvasinių, tiek fizinių kančių. Mirusieji brolijos nariai buvo laidojami brolijos lėšomis (jei velionis nepalikdavo specialiai tam pinigų), dalyvaujama jų laidotuvėse ir pan.

Septintajame skyriuje apibūdinama religinių brolijų karitatyvinė, auklėjamoji ir edukacinė veikla. Išskirti būtent šie brolijų veiklos aspektai, nes jie buvo tipiškiausi, taip pat atspindėjo religijos ir religinių bendruomenių, kokiomis buvo brolijos, poveikį to meto žmonėms.

Knygos pabaigoje pateiktame apibendrinime pažymėta, kad liko neaptarta materialinė brolijų padėtis, taip pat stačiatikių bei amatininkų brolijos – šios problemos dar laukia tyrinėtojų. Padaryta išvada, jog nagrinėtu laikotarpiu – Baroko epochoje – brolijos suvaidino svarbų religinį, visuomeninį ir kultūrinį vaidmenį tikinčiųjų gyvenime, buvo viena aktyviausių ir labiausiai gerbiamų institucijų Bažnyčioje (p. 241–246).

Apibendrinami galime pasakyti, jog veikalas tikrai svarbus, leidžiantis sistemingiau pažvelgti į brolijų raidą Abiejų Tautų Respublikoje, įvertinti ją bendrame europiniame kontekste, leidžiantis susipažinti su brolijų tyrimų situacija Lenkijoje, iškeliantis problemas ir nubrėžiantis būsimų tyrinėjimų gaires. Tačiau gaila, jog lietuviškos literatūros ignoravimas išlieka vis dar didele lenkakalbių Abiejų Tautų Respublikos tematikos tyrinėtojų problema. Be to, šį veikalą skaitys ne tik Lenkijos, bet ir kitų šalių mokslininkai (tam knygos santraukos pateiktos net trimis kalbomis). Jiems iš šios knygos susidarys vaizdas, kad Lietuvos istorikai iš viso neatlieka jokių mokslinių tyrimų, vertų paminėti tokios knygos bibliografiniame sąrašė. Beje, nors knygos pavadinime Abiejų Tautų Respublikai apibūdinti vartojamas terminas Respublika, tačiau dėstyme jis be skrupulų pakeičiamas terminu Lenkija, nepaisant to, jog kalbama ir apie Žemaičių vyskupiją, kuri niekuomet nebuvo ir nėra Lenkija⁶. Minėtose santraukose užsienio kalbomis knygos pavadinimas išverstas irgi savotiškai. Angliškame variante skaitome: „Religious fraternities in **Poland** [išryškinta mano – V. K.] in the 17th and 18th century“ (p. 269), prancūziškame: „Les confrères de dévotion dans la **Res Publica** [išryškinta mano – V. K.] aux XVIIe et XVIIIe siècles“ (p. 279), o itališkame vėl: „Le contraternite religiose nella **Polonia** [išryškinta mano – V. K.] nei secoli XVII e XVIII“ (p. 289). Gaila, kad autoriui nepavyko išvengti šių nekorektiškumų.

Vaida K a m u n t a v i č i e n ė

⁶ Kaip pavyzdį pateiksime tik vieną citatą iš knygos, bet tokių atvejų tikrai yra daug: *Z dwóch konfraterni nauki chrześcijańskiej pierwszą była znana nam, dołączona do bractwa literackiego przy kolegiacie w Nowym Sączu, drugą samodzielna w diecezji żmudzkiej. Wiadomo ponadto, że była wprowadzana również na innych terenach Polski, np. diecezji wileńskiej w XVIII wieku* (p. 126, išryškinta mano – V. K.).

Dvaras modernėjančioje Lietuvoje: XIX a. antra pusė – XX a. pirma pusė. Sudarytojai G. Jankevičiūtė, D. Mačiulis. Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2005. 230 p.

Trijų kultūros ir mokslo institucijų iniciatyva pasirodė dailus tomelis, skirtas patraukliai temai – dvarų istorijai naujausių laikų Lietuvoje¹. Temą vadinu patrauklia, nes iki mūsų dienų išlikęs dvarų paveldas (apleisti parkai, apirę rūmų ansambliai, kadaise prabangius salonus puošę dailės kūriniai) žadina daugelio romantiškai nusiteikusių praeities mylėtojų vaizduotę. Šiandien susidomėjimas dvarų palikimu itin ryškus – jį pastebi tiek patys leidinio sudarytojai, tiek į rinkinį patekusių straipsnių autoriai. Štai Paulius Subačius rašo: „Nekyla abejonių, kad pastaruoju laiku dešimteriopai pagausėjo istorinių, menotyrinių ir kitokių dvarų tyrimų, kad deklaruojamas dvaro kaip svarbios Lietuvos kultūrinio paveldo dalies statusas, kad esama platesnio susidomėjimo dvarų sodybomis, kelių dvarų paveldėtojų ir kelių naujųjų dvarininkų pastangomis reanimuoti kai kuriuos dvaro gyvenimo pavidalus, atkurti dvaro kaip kultūrinio centro funkcionalumą“ („Apie sunkiausiai įveikiamą dvarų atskirties formą“, p. 28). Tokioms mintims antrina Auksuolė Čepaitienė, dabartinį dvarų istorijos aktualizavimo procesą vaizdžiai prilygindama XIX a. Europoje ir Lietuvoje vykusiam kaimiškosios kultūros „atradimui“ („Dvaro kaip gimtosios vietos atkūrimas: Dominyko Pliaterio atvejis“, p. 131). Tačiau konstatuojant padidėjusį dėmesį dvarams, kartu ryškėja skepsio gaidelė. Antai jau knygos įvade skaitytojas įspėjamas, jog iki šiol nėra XIX–XX a. dvarų istorijos srities, kuri būtų bent kiek nuodugniau iširta („Sudarytojų žodis“, p. 7). Pravertus kelis puslapius, aptinkamas dar griežtesnis nuosprendis. „Suprantama, – rašo P. Subačius, – mokslininkų tyrimai dažniausiai yra aspektiniai – dvarų parkai, dvarų interjerai, vienos ar kitos dvarininkų šeimos, paskiro dvarininko veikla, dvarininkų laikysenos lietuvių tautinio judėjimo atžvilgiu etc. Tačiau atrodo, <...> minėti aspektai nesusiklosto į vientisas gyvas panoramas. Recenzijos, viešos diskusijos formuoja įspūdį, kad net akademinų sluoksnių, ką ir kalbėti apie plačiąją visuomenę, akyse studijos apie dvarus lieka greičiau egzotiškų įdomybių apžvalgos nei šiandien tebesitęsiančios mūsų istorijos aktualizuotas etapas bei klodas“ (p. 28–29).

Teisybė, nė iš tolo neprilygstame lenkams, savo knygynų lentynas kasmet papildantiems įspūdingais šios tematikos foliantais. Gausūs ir įvairūs kaimyninės šalies veikalai (beje, kartais sulaukiantys net kelių kartotinių leidimų) liudija neslūgstantį Lekijos visuomenės dėmesį dvarų praeičiai. Tuo tarpu lietuviškosios istoriografijos situacija

¹ Didžioji dalis leidinio „Dvaras modernėjančioje Lietuvoje“ straipsnių parengta pagal pranešimus, perskaitytus 2004 m. lapkričio 19 d. to paties pavadinimo konferencijoje, kurią surengė Lietuvos istorijos bei Kultūros, filosofijos ir meno institutai; knygos išleidimą parėmė Kultūros paveldo departamentas prie Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos.

akivaizdžiai kitokia. Pavyzdžiui, gana iškalbingu laikytinas faktas, jog tarp naujajame rinkinyje pristatomų tyrinėtojų nerasime nė vieno nuoseklaus dvarų kultūros žinovo, paskelbusio bent kelis tikslinius darbus. Absoliuti dauguma straipsnių autorių su dvarų problematika susidūrė „pakeliui“, tyrinėdami kitas, su ja tik iš dalies susijusias sritis: muzikos ir literatūros raidą, amatininkystės ir dailės plėtotę, kolekcionavimą, architektūros stilius. Šie specialistai demonstruoja P. Subačiaus įvardytą „aspektinį“ požiūrį: dvaras jiems – tik vieta, istorinė dekoracija, kurios fone vyksta juos dominančių reiškinių drama. Tačiau net ir tokios fragmentiškos dvarų istorijos atodangos vertos dėmesio. Pirmiausia todėl, jog kaip užsiminta, anaipol nesame pertekę dvarų palikimui skirtomis studijomis. Be to (o tai svarbiausia), rinkinyje galima rasti išties įdomių tekstų.

Užbėgdama už akių skubu patikslinti, kad patrauklia pavadinta dvarų tematika implikuoja keblias problemines plotmes, kaip antai bajorų ir valstiečių, lenkų ir lietuvių santykiai, kuriuos nagrinėdamas istorikas neišvengiamai susiduria su priešišku socialinių grupių interesų kazuistika. Modernių nacionalizmų formavimosi laikais Lietuvos dvaro vaizdinys buvo nuolatinų ideologinių manipuliacijų objektas. Saviems tikslams jį stengėsi panaudoti carinės Rusijos administracija. Pirmojo pasaulinio karo metu jis tapo „korta“ okupacinės Vokietijos valdžios rankose: dvaras vaizduotas kaip lenkinimo ir rusinimo židinys, švaistūniško gyvenimo būdo ir ekstensyvaus slaviško ūkininkavimo apraiška, kurią įveikti tegalima remiantis vokiška ūkio organizacija². Tarpukariu dvarų klausimas paverstas Lietuvos ir Lenkijos valstybių politinės kovos įrankiu, o sovietmečiu – „smogiamuoju“ komunistinės propagandos argumentu. Visi šie veiksniai suformavo lietuvių santykį su dvarų paveldu, paženkliną jį ne priešiška laikysena, tai bent jau išankstiniu atsiribojimu bei skeptišku nepatiklumu. Tiesa, per pastaruosius du dešimtmečius išryškėjo kita pažiūra. Ji susiklostė kartu su naujais vertybiniais prioritetais, paskatinusiais mokslininkus ir plačiąją visuomenę susidomėti daugiataute, multikultūrine Lietuvos tikrove. Regis, daugelį tyrinėtojų šiuo atžvilgiu itin paveikė Czeslavo Miłoszo idėjos. Tačiau ne vienas talentingojo eseisto sekėjas, pristigęs pirmtakui būdingos daugiaplanės būtojo laiko pagavos, pasidavė romantizavimo tendencijoms ir ėmė gludinti aštrius istorijos kampus. Taigi aptariamąjį rinkinį į rankas imantis skaitytojas turi pagrindą nuogaštauti, kuris iš minėtų stereotipinių požiūrių – negatyvusis ar romantinis žvilgsnis – jam bus pasiūlytas naujajame leidinyje. Tačiau pirmoji publikacija išsklaido nepasitikėjimą.

Zita Medišauskienė straipsnyje „Apie dvarininkų ir valstiečių santykius ne iš klasių kovos pozicijų“ pažvelgia į vieną sudėtingiausių ir sovietmečiu bene labiausiai nagrinėtų dvarų istorijos aspektų. Kaip įspėja jau pats straipsnio pavadinimas, autorė atsiriboja nuo daugelį dešimtmečių lietuviškoje istoriografijoje vyravusių metodologinių princi-

² Rūmai ir dvarai Lietuvoje, *Dabarties žiedai*, 1918 05 05.

pų ir pasitelkia socialinės psichologijos žinias. „XIX a. viduryje, – tvirtina mokslininkė, – taip pat kaip ir amžiaus pradžioje ar dar anksčiau, viešajame diskurse vyravo paternalistinis požiūris į valstietį, prilyginantis valstietį vaikui. Dvarininkas suvokiamas kaip tėvas-globėjas, kuris privalo (tiek įstatymo, tiek katalikybės įtvirtintų elgesio normų įsakmiu reikalavimu) rūpintis savo valstiečiais <...>: juos globoti, auklėti, o reikalui esant – bausti“ (p. 17). Mokslininkė teigia, kad dvarininkų paternalizmas išsilaikė ir visą antrąją XIX a. pusę. Ši globotinio asmenybę žeminanti, jo socialinę autoidentifikaciją komplikuojanti pažiūra skatino valstiečių ir valstietiškos kilmės lietuvių inteligentų priešišką dvarams. „Kita vertus, galbūt galima net kelti įžūlią hipotezę, ar tik ne dvarininkų paternalizmas, stereotipinis požiūris į valstietį paveikė jų priešišką reakciją į lietuvių tautinį atgimimą, kovą dėl lietuvių kalbos, suteikė pagrindą paniekinančiam požiūriui į „chamų“ ir muzikų kalbą bei „litvomaniją“ apskritai“, – rašo istorikė (p. 24).

Tiek minėtai hipotezei, tiek Z. Medišauskienės spėjimui apie baudžios laikais susiformavusių išankstinių nusistatymų gyvybingumą vėlesniais šimtmečiais verta visokeriopiai pritarti. Ištis XX a. pradžios ir tarpukario šaltiniuose rasime daugybę paternalistinės frazeologijos pavyzdžių, liudijančių, jog dvaro mikrovisuomenėje susiklostę ryšiai buvo perkelti į tarptautinio ir tarpvalstybinio bendravimo sferas. Antai 1922 m. Szymonas Meisztowiczius Lietuvą vadino „mūsų mažuoju kraštu“, reiškė niekinamą požiūrį į naująją beraščių valstiečių valstybę ir vylėsi, jog ateisianti diena, kai lietuviai suprasiantys tapę Vokietijos bei Sovietų Rusijos strategijos aukomis ir pasibelsiantys į Lenkijos duris tam, kad sugrįžtų į „didžiąją tėvynę“³.

Z. Medišauskienės straipsnis rodo Lietuvos istorikų pastangas naujai pažvelgti į senas problemas, ieškoti alternatyvių tyrimo rakursų ir metodologinių galimybių, semtis patirties iš kitų, giminingų mokslo šakų. Toks pasirinkimas prasmingas ir perspektyvus. Vis dėlto šis kelias ne be savų pavojų. Mat socialinė psichologija ar sociologija, kurių metodai vis dažniau taikomi istoriko darbe, tiria ne konkrečius įvykius ir situacijas, o visuomenės gyvenimo bendrybes, bet kur ir bet kada galiojančius dėsnius. Tad jų patirtį pasitelkusio istorijos specialisto teiginiai kartais praranda vietos bei laiko žymes ir priartėja prie universalių tiesų turinio. Manychiau, iš dalies taip nutiko ir šiuo atveju, kalbant apie stambaus žemvaldžio paternalizmą, kuris yra būdingas kiekvienos feodalinės visuomenės reiškinyms. Didžiulėje teritorijoje į rytus nuo Dniestro ir Vyslos paternalizmas XIX a. vis dar išliko gajus, tuo tarpu Vakarų ir Vidurio Europoje jis gerokai sunyko, menkstant luominėms privilegijoms ir didėjant socialinių santykių biurokratizacijai. Antai leidinyje ne kartą cituojamo Edvardo Jono Römerio sūnus Edvardas Matas guodėsi, jog tapydamas Miuncheno gatvėje negalįs lazda nuvaikyti

³ E. A l g a d y, *Le différend Polono-Lituanien, Le Temps*, 1922 02 17.

triukšmingų žioplių taip kaip Lietuvoje žydų, nes už tokį poelgį numatyta 5 guldenu bauda jo studentišškai kišenei būtų per didelė⁴.

Manau, nesuklysiu teigdama, kad niekinanti laikysena buvo būdinga visos Rusijos imperijos dvarininkijai, tačiau kiekviename regione ji turėjo savitų pavidalų ir pasekmių. Būtent šių savitumų nustatymas, tiriamo reiškinių „įlaikinimas“ bei „įvietinimas“, regis, ir būtų pagrindinis istoriko uždavinys. Tačiau tam reikia papildomų medžiagos apdorojimo būdų, kurių negali pasiūlyti socialinės psichologijos instrumentarijus. Tarp tokių operacijų – lyginamoji istorinė analizė. Būtent ją rėmėsi straipsnio autorės nurodytas Saulius Pivoras, vienas pirmųjų gvildenęs XIX a. lietuvių socialinės psichologijos problemas⁵. Be to, kažin ar įmanoma apibrėžti visuomenės grupių savivoką nenagrinėjant specifinio ekonominio bei politinio konteksto, veikusio tarpluominius ryšius. Tad, matyt, vis tiek vienu ar kitu būdu teks sugrįžti prie nelemtų „klasių kovos“ klausimų...

Rimtas ir reiklus tonas, kuriuo pradedamas rinkinys, būdingas ir daugeliui kitų publikacijų. Laima Kiauleikytė straipsnyje „Konvencijų spąstuose: XIX a. antros pusės – XX a. pradžios Lietuvos dvaro muziko profesinis statusas“ demonstruoja netgi gerokai kritiškesnę poziciją. Autorei to meto „Lietuvos dvaro muzikas įtartina primena viduramžių samdinį“ (p. 35); jai akis bado „užsitęsęs socialinis Lietuvos dvaro muziko neįsivertiskumas, konvencijų spąstuose įstrigusio, jokia kryptimi nebeevoliucionuojančio griežėjo neviltis“ (p. 38).

L. Kiauleikytė skelbiasi nagrinėjanti XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios Lietuvos muzikinį gyvenimą, tačiau didelė jos teksto dalis paremta XVIII a. vidurio – XIX a. pirmosios pusės pavyzdžiais. Muzikos istorikė vienodai žvelgia ir į Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo periodą, ir į Juozo Naujalio laikus. Aptardama savo tyrimo objektą, autorė istorinių epochų neskiria, nes jos nuomone, „XIX a. antros pusės – XX a. pradžios dvaruose darbdavių bei muzikų santykiai iš esmės nepakito“ (p. 41). Nors ji išvardija nemažai šio laikotarpio naujovių, bet jų anaip tol nelaiko svarbiomis. Tyrinėtoja temperamentingai sudėsto atitinkamus akcentus ir nupiešia dvaro muziko kasdienybę, pilną fizinio smurto, moralinio pažeminimo bei medžiaginių nepriteklių. Šiam niūriam paveikslui ji priešina Mažosios Lietuvos muzikinės kultūros būklę, pasižymėjusią organizacinių formų dinamika ir pasaulietišku atvirumu. Nors L. Kiauleikytė užsimena apie nepalankias politines, visuomenines ir ekonomines sąlygas carų valdomoje Lietuvoje, tačiau susidaro įspūdis, jog dėl sunkios muziko padėties ji daugiausia kaltina dvaro pasaulio atsilikimą.

⁴ E. M. Römerio 1871 m. liepos 5 d. laiškas tėvams, *Lenkijos nacionalinė biblioteka*, r. II. 8730, k. 120v.

⁵ S. P i v o r a s, *Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (Lyginamasis aspektas)*, Kaunas, 2000.

Nesiginčysiu dėl autorės atrinktų faktų patikimumo. XIX a. Lietuvos kultūros gyvenime ištis buvo daug archajinių reiškinių. Prieštarauti verčia kitkas – muzikologės požiūris į pačią dvaro instituciją. Regis, į pobaudžiavinį dvarą ji žvelgia kaip į XVIII a. magnato tėvoniją, iš kurios tuo pat metu tikisi modernios labdaringos draugijos veiksmų. Būtent šie tarp eilučių prasikišantys nepamatuoti lūkesčiai tyrinėtoją verčia ryškinti įsisenėjusias neigiamybes ir atsainiai vertinti pokyčius.

L. Kiauleikytė pabrėžia, kad XIX a. antrosios pusės Lietuvos muzikos sąjūdyje vis dar vyravo dvaro aplinka. Iš tiesų po 1863 m. sukilimo Lietuvos dvarai tapo pagrindiniais vietinės profesionaliosios kultūros židiniais. Tačiau jų pastangos dėl suprantamų priežasčių buvo nukreiptos ne tiek į naujovių ieškojimą, kiek į tradicijos gynimą ir utilitarių meno formų puoselėjimą. Daugelio ūkio reorganizavimu užsiėmusių dvarų terpė buvo nepalanki ne tik moderniam nekilingų menininkų ugdymui, bet ir profesionalios meninės inteligentijos formavimuisi iš pačios žemvaldinės bajorijos. Antai minėtas E. M. Römeris, po dailės studijų Vokietijoje sugrįžęs į gimtinę ir pasinėręs į Antanašės buitį, vis rečiau užsiimdavo kūryba („visą žiemą netapiau“, – rašė viename laiške⁶). Taip buvo ne tik Lietuvoje. Lenkų publicistas bei visuomenininkas Karolis Libeltas dar 1857 m. liūdnai konstatavo, jog „kas kaime ūkiu užsiėmė, tas su literatūra atsisveikino“⁷.

Kaip liudija kitų Europos šalių pavyzdžiai, XIX a. modernias meno formas įkvėpti bei palaikyti galėjo tik viešo miestietiško gyvenimo aplinka. Toli gražu ne Lietuvos dvarininkų kaltė, kad ši aplinka buvo pažeidžiama ir nepakankamai brandi. Apie kokį žemvaldžių požiūrio ribotumą galima kalbėti, jeigu ne tik carinės politikos vykdytojams įtartiną meno susivienijimą, bet ir paprastą ūkio organizaciją įkurti buvo sunku? Kokios muziko saviraiškos laisvės ir pagarbos jo statusui galima reikalauti, jeigu kiekvieną spektaklį ir koncertą privalėjo stebėti policijos pareigūnas, o už ekspromtu bisui sudainuotą kūrinių grėse nemalonumai ne tik atlikėjui, bet ir teatro administracijai? Be to, prisimintina, kad ir Vakarų kraštuose iki pat Pirmojo pasaulinio karo socialinė menininko padėtis išliko dviprasmiška, nestabili, kad skurdas ir visuomenės panieka buvo dažni kūrybingos asmenybės palydovai.

L. Kiauleikytė apie sudėtingą praeities tarpsnį kalba taip, tarsi nebūtų nei 1861, nei 1863 ar 1865 m. įvykių. Jos vaizduotėje dvarininkas ir muzikas egzistuoja tik asmeninių santykių erdvėje, kurios socialinę tuštumą kartkartėmis sutrikdo vienas kitas tolimas Europos kultūrinių sąjūdžių atspindys. Šį istorijos vakuumą muzikologė mėgina užpildyti aiškinimais, kurie stebėtinai primena kelių dešimtmečių senumo stereotipus.

⁶ E. M. Römerio 1881 m. kovo 4 d. laiškas motinai, *Lenkijos nacionalinė biblioteka*, r. II. 8730, k. 183.

⁷ Cit. iš: W. M o l i k, Przekształcanie się wielkopolskiego szlachcica w ziemianina – uspołecznionego farmera w XIX i na początku XX wieku, *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, red. naukowy A. Kwilecki, Poznań, 2004, s. 34.

Laimė, padėtį iš dalies gelbsti čia pat pateikta Vidos Bakutytės publikacija „Lietuvos didikas – XIX a. antros pusės miesto muzikos gyvenimo dalyvis“ (p. 49–57). Nors, tiesą sakant, su leidinio tema šis straipsnis tiesiogiai nesusijęs, tačiau atverdamas kitokią Lietuvos muzikos istorijos aspektą jis neleidžia besąlygiškai patikėti L. Kiaulei-kytės teiginiais.

Taigi aptariamąjį rinkinį sudaro ne tik skirtingų mokslo šakų, bet ir skirtingo profesinio lygio straipsniai – greta įdomių tyrimų čia galima rasti menkai argumentuotų, paviršutiniškų samprotavimų. Tarp įdomesniųjų įvardyčiau publikacijas, skirtas pirmosios Lietuvos Respublikos istorijos klausimams. Savotiška įžanga į šią problematiką – Lijanos Šatavičiūtės apžvalga „Dvarų audimo dirbtuvės XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvos provincijoje“ (p. 73–82). Dailėtyrininkė atsisako paplitusio įpročio tapatinti organizuoto lietuvių liaudies amatų gaivinimo pradžią su tautiškai angažuo- tu Nepriklausomybės dvidešimtmečiu ir šio proceso ištakų ieško carinėje Lietuvoje, taip susiedama du anksčiau visiškai skirtingais laikytus periodus. Tačiau išties rimtai į dvarų patirties pritaikymą tarpukaryje pažvelgia Dangiras Mačiulis.

D. Mačiulio studija „Kultūriniais ūkiais virtę dvarai“ patraukia nestandartiniu požiūriu, mėginančiu paneigti dvaro kaip nepriklausomos Lietuvos marginalijos sampratą. Pasirinkęs šiandien itin nepopuliarią ekonominės istorijos sritį, autorius aptaria tarpukaryje suformuotus dvejopus ūkius: kultūrinius-gamybinius, skirtus galvijų, paukščių, grūdinių kultūrų veislėms gerinti bei platinti, ir pavyzdinius, turėjusius tapti pažangaus ūkininkavimo etalonu. Kaip tik pirmieji, anot tyrinėtojo, daugiausia kūrėsi dvaruose. Kultūrinių ūkių padėtis buvusi nepavydėtina – mat jie versti taikstyti su prievolėmis bei apribojimais ir negalėję tikėtis pavyzdiniams ūkiams teikiamos valstybės paramos. Tačiau norinčių juos steigti netrūko, nes seniesiems žemvaldžiams tai buvo vienintelis būdas žemės reformos sąlygomis išsaugoti bent dalį turėtų naudmenų.

D. Mačiulis atskleidžia dramatišką dvarų ir jų savininkų likimą, kai net sąžininga tarnyba įrodytas lojalumas Lietuvai negarantuodavo nekilnojamo turto apsaugos. Kita vertus, valdžios atstovų situacija taip pat buvo keblī. Suprasdama stambių ūkininkavimo formų pranašumą, tačiau slegiama įsipareigojimų bežemiams savanoriams, valdžia parceliavo dvarų sklypus ir gausino smulkių savininkų armiją, kurios gamybinis nepajėgumas valstybei grasino ekonomine krize. Vis dėlto net ir tokiomis nepalankiomis aplinkybėmis kultūriniais ūkiais virtę dvarai sugebėjo ne tik išsilaikyti, bet ir pasiekti neblogų ūkininkavimo rezultatų.

Reikia pripažinti, kad D. Mačiulis įtaigiai ryškina komplikuotas kultūrinių ūkių kūrimosi sąlygas: politiškai susaistytos valdžios nenorą ir negalėjimą pasirinkti racionalius ekonominius sprendimus, tautinio įtarumo apraiškas, socialinį nuotolį, skyrusį valstiečius ir vakarykščius dvarininkus. Būtent šiame kontekste jis nurodo ir nepavykusį mėginimą 1932 m. organizuoti Lietuvos kultūrinių ūkių sąjungą, kuris tarytum bylotų apie visuomeninių dvarininkijos pozicijų silpnumą. „Ši lobistiniais tikslais atsiradusi

sajunga, – rašo D. Mačiulis, – nesėkmingai pabandė iš valdžios gauti mokesčių lengvatų kultūrinių ūkių savininkams, tačiau, nesurengusi nė antro susirinkimo, tyliai numirė“ (p. 100). Čia kyla klausimas, kodėl autorius nemini kitų dvarinikiškų susivienijimų, ne vienerius metus vaisingai veikusių žemės reformos apimtoje šalyje? Tokių kaip 1920 m. įsteigtas vadinamasis PRODROL'is (Związek Producentów Rolnych), kuris, tegul ir nevisiškai patikimu Jerzjo Źenkiewicziaus tvirtinimu, jau pirmaisiais metais jungė per 700 lenkų dvarininkų⁸. Šios organizacijos, kuriai vicepirmininkavo, o vėliau vadovavo D. Mačiulio dažnai minimas Eugenijus Rõmeris, veikla buvo plati. PRODROL'is siekė kelti žemdirbystės ir veislininkystės lygį kultūriniuose ūkiuose, rūpinosi servitutų, mokesčių, kursų ir parodų rengimo reikalais, leido šiems tikslams skirtą laikraštį „Wiadomości Rolnicze“. Be to, draugija tarpininkavo ginant dvarininkų interesus Lietuvos valdžios institucijose: sudariusi iniciatyvinę grupę, ji teikė Seimui pasiūlymus dėl žemės reformos principų. Panašių pavyzdžių surastume ir daugiau. Be D. Mačiulio nurodytų lietuviškų organizacijų, kurių veikloje dalyvavo dvarininkai, galima paminėti priekario tradicijomis besirėmusią lenkišką olandų veislės galvijų augintojų draugiją ir Dvarininkų ratelį, savo veiklos pradžioje vienijusius atitinkamai 37 bei 160 narių⁹, draugiją „Sėkla“ (Związek Producentów Nasion „Sėkla“) bei 1925 m. Kaune įsteigtą Lenkų smulkaus kredito banką, kuris, J. Źenkiewicziaus teigimu, per aštuonerius metus Alytaus, Jonavos, Kauno, Kėdainių, Pivašiūnų, Ukmergės bei Zarasų skyriuose iš 6110 indėlininkų spėjo sukaupti 4,3 milijono litų kapitalą¹⁰. Išvardyti susivienijimai ne vieninteliai: veikė ir smulkesnės lenkų ūkio draugijos, jau neminint įvairių švietimo, buities, kultūros organizacijų, išlaikomų daugiausia iš tų pačių lenkakalbės žemvaldinės bajorijos lėšų. Tad belieka spėlioti, ar tyrinėtojas šiuos institucinius darinius ignoruoja todėl, kad minėti susivienijimai jam atrodo nesusiję su pasirinkta tema, ar todėl, kad jie nevisiškai išsitenka autorinės koncepcijos ribose. Tačiau kaip bebūtų, D. Mačiulis savo tikslą pasiekia: jis atskleidžia tarpukario dvaro fenomeno svarbą ir įrodo, kad ūkio raidos tyrinėjimai gali būti lygiai taip pat moksliskai patrauklūs kaip ir politinės ar kultūros istorijos studijos.

D. Mačiulis aptaria sudėtingą dvarų integraciją į smulkiaburžuazinės Lietuvos ūkį, o Giedrė Jankevičiūtė – naujosios buržuazijos bei valdininkijos kultūrinį „dvarininkėjimą“. Taigi dailėtyrininkė straipsnyje „Neoromantinės pasaulėžiūros atspindžiai ir požiūris į dvarą tarpukario Lietuvoje“ taip pat imasi iki šiol visiškai netyrinėtos temos. „Ne vienas ambicingas visuomenės veikėjas ar naujasis turtuolis suvokė dvaro kultūrą

⁸ J. Ź e n k i e w i c z, *Ziemiaństwo Polskie w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym*, Toruń, 1998, s. 15.

⁹ Protokół walnego zebrania Związku Producentów Rolnych z dn. 24-go lutego 1923 r., *Wiadomości Rolnicze*, 1923, nr 8, s. 8.

¹⁰ J. Ź e n k i e w i c z, min. veik., p. 18.

kaip siekiamybę, gyvenimo būdo idealą, – aiškina autorė, – dvaro valdos turėjimas sietas ne tik su žemės nuosavybe ir ekonomine nauda, bet taip pat su prestižu, išskirtine socialine padėtimi“ (p. 108). G. Jankevičiūtė išvardija daug asmenų, tarpukaryje pasinaudojusių žemės reforma ir įsigijusių dvarų centrus.

Straipsnio pradžioje nurodžiusi dvi – ekonominę ir reprezentacinę – dvarų pirkimo priežastis, tyrinėtoja ties jomis nesustoja ir mėgina ieškoti gilesnių šios tendencijos ištakų. Nuolat teigdama, jog dvaro vaizdinys jaudino vaizduotę, kėlė ilgesį, žadino romantines svajas, autorė sugestijuoja buvus kur kas esmingesnius mąstysenos klodus, lėmusius tuometinio nuvorišo elgseną. Pasak G. Jankevičiūtės, jos išvardyti faktai „liudytų apie neoromantinės pasaulėžiūros poveikį, susijusį su idealizuotos praeities gerbimu ir su aktyviu sekimu jos pamokomis“ (p. 116). Tačiau tarp dvaro pirkimo fakto bei kelių dvarinikiškų papročių konstatavimo ir išvados apie neoromantinę pasaulėžiūrą veriasi argumentacijos praraja, kurios nepavyksta užpildyti dviem citatom iš populiarių ketvirtojo dešimtmečio romanų. Viskas būtų gerai, jei kalba eitų tik apie buitinę romantiką – tą, kuri ir šiandien daugelį nuo pilkos kasdienybės bėgančių lietuvių skatina domėtis dvarais. Tačiau siekiama kur kas toliau: kalbama apie konkretų istorinį reiškinį – neoromantizmą.

Tiesą sakant, pasižvalę po praeitį, tokių „neoromantizmų“ surastume daug. Nuo senų laikų dvaro pavyzdys imponavo nekilmingiems Lietuvos ir Lenkijos gyventojams. Anot Januszo Tazbiro, Karūnos žemėse paskiros miestiečių grupės mėgino įsisavinti sarmatizmo tradicijas, kaupė prabangius namų apyvokos daiktus, netgi rinko ginklų kolekcijas. „Nobilitacija tampa kiekvieno miestiečio troškimų viršūne, o savo kapitalą jis su didžiausiu noru investuoja pirkdamas dvarus“, – rašo Abiejų Tautų Respublikos kultūros tyrinėtojas¹¹. Panašią tendenciją aptinka ir Aivas Ragauskas, nagrinėdamas socialinę XVII a. Vilniaus miesto elito sudėtį. Pasak jo, praturtėję Vilniaus miestiečiai noriai pirko žemės valdas ir kūrėsi kaime; tuo tarpu nuskurdę bajorai kėlėsi į miestą, kur imdavosi amato ar prekybos, tačiau dalis jų prasigyvenę vėl apsisprendavo tapti dvarininkais¹².

Tie patys polinkiai būdingi valstiečių luomui. XVIII–XIX a. Lenkijoje ir Lietuvoje praktikę valstiečiai mėgdžiojo ponų aprangą ir manieras, kopijavo architektūros formas, savinosi kulinarijos gudrybes. Ypač daug pastebėjimų apie valstiečių mėginimus perimti vieną ar kitą dvarinikiško gyvenimo būdo elementą esama XIX a. antrosios pusės lietuviškoje bei Vilniuje leistoje rusiškoje periodinėje spaudoje. Po baudžiamosios panaikinimo ekonomiškai sutvirtėjusi valstietija siekė priartėti prie socialinio elito, kopi-

¹¹ J. T a z b i r, *Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit – upadek – relikt*, Poznań, 2002, s. 51.

¹² A. R a g a u s k a s, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002, p. 142.

juodama jo buities stilių. Panašus elito kaitos procesas vyko ir tarpukario Lietuvoje: senąjį privilegijuotąjį luomą išstūmusios visuomenės grupės, oficialiai deklaruodamos demokratines vertybes, kasdienybėje imitavo savo pirmtakų gyvenenos ir elgsenos pavidalus. Nedera šio reiškinio aiškinti supaprastintai – vien kaip demonstracines pastangas, susijusias su viešais galios bei išskirtinumo ženklais. Juk drauge ieškota vidinių psichologinių argumentų bei asmeninės moralinės motyvacijos užimtai padėčiai pagrįsti. Kaip taikliai pastebėjo straipsnio autorė, „perkant dvarą mėginta ne tik sustiprinti savo socialinį statusą, bet ir įsigyti naują padėtį liudijančią gyvenimo tradiciją“ (p. 112). Tačiau kuo čia dėtas neoromantizmas? Kita vertus, taip pat neteisinga šiuos reiškinius apibūdinti kaip lietuvių mentaliteto atsilikimą rodančias paprastas feodales atgyvenas (tokia užuomina nuskamba G. Jankevičiūtės tekste). Vertėtų atkreipti dėmesį, jog minėti „lietuviškieji“ elgsenos modeliai – universalūs. Susiformavę tradicinėse ikiindustrinėse visuomenėse ir paplitę daugelyje šalių, jie iki šiol tebėra gyvybingi. Dar ir šiandien nekilnojamas turtas (stambi žemės valda bei ištaigus gyvenamasis statinys) dažnai suvokiamas kaip būtinas „aristokratizmo“ atributas, kuris savo ruožtu yra neatšiejama stereotipinio elito įvaizdžio dalis.

Taigi G. Jankevičiūtė iškelia įdomią ir svarbią problemą, tačiau jos sprendimui pritaiko, regis, ne visai tinkamą „raktą“. Dailėtyrininkė teigia, jog nepriklausomoje Lietuvoje „svajota apie naują dvarų kultūrą“ (p. 112). Jei ir sutiktume buvus panašių ketinimų, kartu turėtume pripažinti jų nerealumą. Mat dvaras – tai ne tik ponų namas, dailės kūrinių kolekcija, muzikavimo ar arbatėlės gėrimo paprotys. Bendriausia prasme – tai mikrosociumo narius jungiančių specifinių ūkinių, teisinių ir kultūrinių santykių visuma. Trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje šių saitų rekonstruoti ar iš naujo sukurti nebebuvo įmanoma. Dvaras, kaip istorinis fenomenas, neišvengiamai traukėsi praeitin, Lietuvos Respublikos visuomenei tepalikdamas spalvingų išorinių formų fragmentus.

Unikalų mėginimą prikelti dvaro fizinę aplinką ir vertybinę terpę aptaria recenzijos pradžioje cituota A. Čepaitienė. Reikia pasakyti, jog ši publikacija – ne tik viena įdomiausių studijų, bet ir (teatleidžia autorė už beletristinį apibūdinimą) pats gražiausias leidinio rašinys. Etnologė aprašo iš tremties grįžusio grafo Dominyko Pliaterio veiksmus atkuriant prarastą šeimos nuosavybę Deguliuose: „Kurdamasis savoje žemėje jis įsivaizdavo jį [Degulių dvarą – J. M.] kaip kultūrinę visumą, apimančią konkrečius materialius objektus – namą, kitus čia stovėjusius statinius, želdinius, ūkinę veiklą ir santykius su aplinkiniais bei bendruomene“ (p. 140). Tyrinėtoja paseka grafo pastangas susigrąžinti nuosavybės teises į vienintelį išlikusį autentišką dvaro pastatą – skliautuotą rūšį, sukultūrinti apleisto parko likučius, atstatyti memorialinį Emilijos Pliaterytės kryžių bei sumūryti koplyčią – numatomą savo kapavietę. Fiksuodama D. Pliaterio žingsnius, ji rekonstruoja pagrindinius tradicinius dvaro, kaip daiktinės ir simbolinės vietos sandus – gamtos ir kultūros, šeimos atminties ir tautos istorijos, religijos ir

kasdienio gyvenimo jungtis. A. Čepaitienė atskleidžia grafo veiklą kaip įspūdingą, tačiau utopinį vienišo individo projektą, kuris užsibaigė drauge su paskutinio Degulių paveldėtojo mirtimi.

Taigi leidinyje pateikiami itin įvairūs dvaro problematikos skerspjūviai. Nuo anksčiau publikacijų, vienaip ar kitaip susijusių su dvarų istorija, jis skiriasi pirmiausia tuo, jog čia, peržengus daugelį specialistų stabdžius XIX–XX a. sandūros ribą, dvaro tradicijų mėginama ieškoti modernioje Lietuvoje. Šios paieškos atveria daug naujų senos temos aspektų. Kita vertus, kai kurie rinkinio straipsniai rodo, kad jų autoriai susidūrė su tam tikrais istorinių sąvokų turinio ir tyrimų metodikos keblumais, verčiančiais prisiminti P. Subačiaus pasvarstymus apie „atskirties efektą“, apsunkinantį dvarų paveldo integravimą į šiuolaikinės lietuvių humanistikos diskursą. Tačiau galbūt pastaroji problema – tik laiko klausimas? Juk Lietuvos archyvuose ir muziejuose dar apstu nelieštų rašytinių bei vaizdinių dokumentų, žadančių ne vieną mokslinį atradimą. Tad belieka tikėtis, jog aptartoji knyga paskatins tyrinėtojus imtis fundamentalių dvarų praeities studijų.

Jolita M u l e v i č i ū t ė

Lietuvių ir žydų santykių anatomija modernybės akivaizdoje

Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005. 272 p.

Atgavus nepriklausomybę Lietuvoje naujai imta svarstyti ir žydų tematika. Pirmojoje tyrimų stadijoje autoriai labiau koncentravosi į holokausto problematiką Lietuvoje, beveik visai neliesdami (platesnėse studijose) kitų žydų gyvenimo aspektų. Dabar, istorikams nagrinėjant vis įvairesnius žydų Lietuvoje gyvenimo aspektus: žydų kultūrinės autonomijos Pirmojoje Lietuvos Respublikoje, antisemitizmo genezės ir pobūdžio klausimus, litvakų kultūros bruožus ir žymesnių šios kultūros atstovų nuopelnus, situacija keičiasi. Lūžis įvyko ir pačiame lietuvių–žydų santykių interpretaciniame lauke. Ilgą laiką lietuvių autoriai manė, kad iki holokausto lietuviai buvo gana tolerantiški žydams, šios dvi bendruomenės sugyveno palyginus taikiai. Dabar nauji šaltiniai ir požiūris verčia suabejoti tokiu interpretaciniu modeliu, nes konfliktų tarp lietuvių ir žydų būta, o surasti jų priežastis yra ne tik svarbu, bet ir sudėtinga. Tokioje situacijoje istorikas dažnai turi taikyti teorinį spekuliatyvinį mąstymą. Tokio pobūdžio straipsnių rinkinį, pavadintą „Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje“, kaip tik išleido Lietuvos istorijos institutas, remiamas Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centro.

Knygos sudarytojai Vladas Sirutavičius ir Darius Staliūnas įvade „Antižydiškų pogromų prielaidos Lietuvoje XIX a. 1940 m.“ (p. 7–24) teigia, kad rinkinio autoriai, atsižvelgdami į naujausią metodologinę literatūrą, mėgina išsiaiškinti, kokie veiksmai ir koku mastu skatino etninės įtampos suintensyvėjimą bei jos peraugimą į pogromus (p. 9). Autoriai, nagrinėdami skirtingus laikotarpius, supina pasakojimą nuo antižydiškų ekscesų carinėje Rusijoje ir jų pasireiškimo formų iki smurto prieš žydus etninėje Lietuvos teritorijoje dar iki nepriklausomybės atgavimo. Konfliktų anatomija tęsiama ir Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu, ir pirmosios sovietų okupacijos periodu. Rinkinys baigiamas dviejų dokumentų publikacijomis. Pirmąją – „Prievara prieš žydus buvusiose Lietuvos–Lenkijos žemėse 1919 m.“ (p. 213–248) parengė Šarūnas Liekis, Lidija Miliakova ir Antonis Polonskis. Joje skelbiami trys dokumentai, susiję su smurtu prieš žydus. Pirmasis ir antrasis šaltinis atskleidžia lenkų karių elgesį su žydais Vilniuje ir Lydoje 1919 m., trečiasis – lietuvių karių elgesį su žydais Ukmergėje tais pačiais 1919 m. Įvadinis autorių tekstas paaiškina dokumentų istorinį kontekstą bei jų radimo aplinkybes. Algimanto Kasperavičiaus parengta publikacija „Lietuvos Jeruzalė“ Petro Klimo diplomatinėse vizijose“ (p. 249–258) pristato Lietuvos Respublikos pasiuntinio Paryžiuje Petro Klimo poziciją ir siūlymą Respublikos vadovybei, kaip derėtų elgtis su iš sovietų atgauto Vilniaus krašto žydais. Tačiau prie jos grįšime kiek vėliau.

Pirmasis rinkinio autorius Theodore’as R. Weeksas straipsnyje „Pasakojimas apie tris miestus: požiūris į 1881 m. pogromus Kijeve, Varšuvoje bei Vilniuje“ (p. 25–50) teigia, kad antižydiški pogromai Rusijos imperijoje dažniausi buvo pietvakarinėje imperijos dalyje, ypač dabartinės Ukrainos teritorijoje, tuo tarpu nei Lenkijos karalystėje, išskyrus pogromą Varšuvoje, nei Šiaurės Vakarų krašte aptariamuoju laikotarpiu pogromų nebuvo. Tačiau, anot autoriaus, pogromų Ukrainoje negalima paaiškinti žydų gausa šioje teritorijoje, nes tiek Varšuvoje, tiek Vilniuje jų gyventa taip pat daug. Todėl T. R. Weeksas siūlo keletą hipotezių, pirmiausia teigdamas, kad Ukrainos įvykiams įtakos galėjo turėti etniškumas ir religija. Stačiatikiai ukrainiečiai galėjo lengviau patikėti gandu, kad caras liepė mušti žydus, tuo tarpu katalikai lietuviai ir lenkai į šią žinią galėjo reaguoti nuosaikiau, be to, anot autoriaus, jų atmintyje dar buvo likusios žiaurios 1863 m. sukilimo represijos, ir kiekvienas caro nurodymas buvo įmanomai labiau ignoruojamas, bijantis dar didesnių represijų.

Darius Staliūnas publikacijoje „Antižydiški ekscesai Šiaurės Vakarų krašte (XIX a. 9 dešimtmečio pradžia)“ (p. 51–78) savotiškai pratęsia T. R. Weekso straipsnį, iš karto kiek koreguodamas jo išvadas ir teigdamas bei empirine medžiaga pagrįsdamas, jog Šiaurės Vakarų krašte XIX a. devintojo dešimtmečio pradžioje antižydiškų ekscesų visgi būta. Pirmiausia autorius ima polemizuoti su to meto oficialiais dokumentais ir dar nuo S. Dubnovo istoriografijoje nusistovėjusia tradicija, kad Šiaurės Vakarų krašto antižydiški ekscesai nepalietė, nes tuometinis Vilniaus generalgubernatorius Eduardas

Totlebenas užkirto tam kelią. Tačiau D. Staliūno tyrimas rodo, kad įtampa tarp žydų ir nežydų po 1881–1882 m. įvykių Ukrainoje gerokai padidėjo ir Šiaurės Vakarų krašte: viena vertus, anot istoriko, valdžia ėmė uoliau fiksuoti kylančius konfliktus, kita vertus, konfliktų realiai padaugėjo, nors jie ir nepasiekė tokių mastų kaip Ukrainoje. Bandydamas atsakyti, kodėl XIX a. devintajame dešimtmetyje konfliktai tarp žydų ir krikščionių Šiaurės Vakarų krašte padažnėjo, autorius teigia, kad „antijudaizmo kaip „kultūrinio kodo“ egzistavimas negali paaiškinti konfliktų suintensyvėjimo“ (p. 77), todėl reikia ieškoti specifinių laikotarpio tarpetninių santykių aplinkybių. Nesutarimus Šiaurės Vakarų krašte paskatino bendros priežastys – smurtinė caro Aleksandro II mirtis ir prasidėję pogromai Pietų Rusijoje. Be to, konfliktai kildavo ir dėl vadinamųjų tradicinių priežasčių – girtavimo, rekrūtų ėmimo ir pan. Visgi, atsakydamas į pagrindinį klausimą, kodėl žydų ir krikščionių santykiai Šiaurės Vakarų krašte nevirto pogromais, D. Staliūnas, koreguodamas iki tol buvusią istoriografinę tradiciją (kad tam įtakos turėjo Vilniaus generalgubernatoriaus E. Totlebeno politika, neleidusi reikštis antisemitiniams išpuoliams), prieina ir naują išvadą. Pirmiausia istorikas teigia, kad Šiaurės Vakarų kraštas, lyginant su šalies pietumis, buvo ekonomiškai atsilikęs ir tradiciniai žydų–krikščionių santykiai dar nebuvo labai pasikeitę, tad įtampos ir konkurencijos nebuvimas mažino pogromų atsiradimo galimybes. Be to, D. Staliūnas pastebi ir tai, kad lietuvių bei baltarusių nacionalizmai „vėlavo“ ir juose dar nebuvo išryškėjusios antižydiškos nuostatos, tuo tarpu ukrainiečių inteligentai jau iki XIX a. devintojo dešimtmečio buvo „pasižymėję savo antižydiškomis nuostatomis“ (p. 78).

Vilma Žaltauskaitė straipsnyje „Smurtas prieš žydus Šiaurės Lietuvoje 1900 metais. Įvykiai ir interpretacijos“ (p. 79–98) ištyrė Šiaurės Lietuvoje 1900 m. įvykius smurto prieš žydus proveržius ir pabandė rekonstruoti ne tik pačius konfliktų scenarijus, bet ir užfiksuoti krikščioniškos bendruomenės reakcijas į susidūrimus tarp lietuvių ir žydų. Autorė nagrinėja Panevėžio ir Šiaulių apskričių šiaurinės dalies miestelių situacijas ir kilusių konfliktų priežastis. Nesutarimus lemdavo visas priežasčių kompleksas, bet ir pagal panašius scenarijus besiklostę konfliktai nebūtinai baigdavosi panašiomis pasekmėmis. Anot autorės, „1900 m. Šiaurės Lietuvoje „sutapo“ vasara, mergaitės pagrobimo istorija, visuomenėje funkcionavę antijudaistiniai mitai ir gandai“ (p. 98). Akivaizdu, kad „ritualinė žmogžudystė“ buvo viena iš dažniausiai pasitaikančių nesutarimų tarp krikščionių ir žydų priežasčių. V. Žaltauskaitė taip pat pastebi, kad įtakos konfliktams turėjo ir intensyvus nelegalios spaudos ir atsišaukimų platinimas Šiaurės Lietuvoje. Mat tuomet žydai atsidūrė dviprasmiškoje padėtyje, viena vertus, jie padėdavo platinti lietuvišką nelegalią spaudą, kita vertus, toje pačioje spaudoje buvo nepalankiai atsiliepiama apie pačius žydus. Taip pat tarp lietuvių pasklido įsitikinimas, kad žydai įskundinėja caro valdininkams nelegalios spaudos platintojus. Galų gale svarbi buvo ir valdžios pozicija konfliktų akivaizdoje, o šioje situacijoje autorės tyrimas patvirtina, kad valdžia sustabdyti konfliktus gana dažnai susizgribdavo jau *post factum*.

Vladas Sirutavičius straipsnyje „Kaip prietarai tampa prievarta: kaltinimai žydams vartojančiam krikščionių kraują. Kelių atvejų Lietuvoje analizė“ (p. 99–116) imasi tirti tris įvykius, turėjusius tas pačias – ritualinės žmogžudystės – kaltinimo priežastis. Juos skiria net keli dešimtmečiai: pirmasis aptariamas konfliktas įvyko 1801 m. Stelmokų kaime, antrasis – 1861 m. Dervoniškių kaime ir trečiasis – 1908 m. šalia Buivydžių bažnytkaimio esančioje Šalnaičių akalicoje, kai vienintelį kartą prieš žydus imtasi prievartos. Bandydamas aiškintis, kodėl dėl tos pačios priežasties prasidėję konfliktai baigiasi skirtingais rezultatais, autorius pastebi, kad trečiuoju atveju (1908 m. įvykis) dar 1905–1907 m. įvykių metu šių apylinkių valstiečiai pademonstravo „aiškius politizacijos ženklus“ (p. 115). Tad visais trimis atvejais, egzistuojant prietarui, kad žydai vartoja krikščionių kraują religiniais tikslais, lemiamu veiksniu tapo valstiečių socialinis aktyvumas ir jų politinė mobilizacija, sugriovę ne tik nusistovėjusias santykių tradicijas tarp dviejų etninių grupių, bet ir sukėlę valdžios „legitimiškumo krizę“ (p. 116).

Algimantas Kasparavičius publikacijoje „Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse: iššūkiai ir įvaizdžiai“ (p. 117–156) bando aptarti pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpio lietuvių ir žydų santykius, šių bendruomenių įvaizdžius ir kilusius bendravimo iššūkius. Lyginant su kitomis rinkinio publikacijomis autoriaus pasirinkti chronologiniai rėmai yra gerokai platesni, o žydų ir lietuvių santykiai bene intensyviausi per visą modernios lietuvių tautos ir valstybės kūrimosi laikotarpį. Akivaizdu, kad pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu santykiuose tarp lietuvių ir žydų būta visko. Tačiau A. Kasparavičius konstatuoja, kad būtent dėl lietuvių–žydų santykių įvairiapusiškumo, taip pat ir pasitaikiusių konfliktų (ypač padažnėjusių ketvirtajame dešimtmetyje) „sunkoka būtų vienareikšmiškai teigti, jog dėl Antrojo pasaulinio karo metais lietuvių–žydų santykius ištikusios dramos kalta buvo tik brutali trečiųjų šalių politika“ (p. 156). Kita savo išvada istorikas konstatuoja, kad Antrąjį pasaulinį karą, t. y. sovietų ir nacių okupacijas, „lietuviai ir žydai pasitiko iš esmės inertiškai veikiami negatyvių ar bent jau indiferentiškų tarpusavio įvaizdžių“ (p. 156).

A. Kasparavičius bando rekonstruoti abiejų – lietuvių ir žydų – bendruomenių pozicijas, o kitas rinkinio autorius – Vygantas Vareikis straipsnyje „Žydų ir lietuvių susidūrimai bei konfliktai tarpukario Lietuvoje“ (p. 157–180) koncentruojasi į XX a. trečiojo–ketvirtojo dešimtmečio laikotarpį, liedsdamas tik lietuvių išpuolių prieš žydus atvejus. Autorius dar kartą patvirtina išvadą, kad nesutarimų ir fizinių konfliktų tarp žydų ir lietuvių būta per visą pirmosios Respublikos laikotarpį ir jie sustiprėjo ketvirtajame dešimtmetyje. Priežastis V. Vareikis mato išaugusioje Lenkijos ir Vokietijos politinių tendencijų įtakoje, padažnėjusiuose kaltinimuose „ritualinėmis žmogžudystėmis“. Taip pat „sustiprėjusioje žydų kultūrinėje devaluacijoje“ ir iki tol tarp lietuvių egzistavusio nepasitikėjimo žydais virtimu pastarųjų užgauliojimu (p. 180).

Dangiras Mačiulis savo publikacijoje „Žvilgsnis į vieno pogromo anatomiją tarpukario Lietuvoje“ (p. 181–196) aptaria konkretų įvykį – 1939 m. birželio 18-osios lietuvių–žydų konfliktą Leipalingyje. Autorius konstatuoja ne tik padidėjusią įtampą

tarp lietuvių ir žydų, bet ir tai, kad priešiškus žydams peraugo ir į didesnę ar mažesnę priešiškus valdžiai bei nepasitikėjimą ja. Aptardamas chronologiškai koreliuojančius šaltinius D. Mačiulis pastebi, kad tariamas žydų ir valdžios sąmokslas, teiginiai, kad žydai neva yra papirkę Antaną Smetoną, buvo gana populiarūs to meto visuomenėje. Tad ir Leipalingio konfliktą istorikas traktuoja kaip seniai besikaupusios įtampos tarp žydų ir lietuvių proveržį, ne tik dėl egzistavusių nesutarimų ir skirtybių tarp šių dviejų bendruomenių, bet ir dėl to, kad XX a. ketvirtą dešimtmečio pabaigoje visuomenės akyse ėmė akivaizdžiai menkėti valdžios autoritetas, o sykiu ir pasitikėjimas ja. Tokiu būdu šis periodas tapo senų sąskaitų suvedimo laikotarpiu arba naujai ir spontaniškai kilusių konfliktų radikalių sprendimų metu.

Gediminas Bašinskas straipsnyje „Lietuvių–žydų konfliktai sovietinės okupacijos pradžioje 1940 metų vasarą: tęstinumai ir lūžiai“ (p. 197–212) ėmėsi tyrinėti vis dar labai kontroversiškai vertinamo periodo – pirmosios sovietų okupacijos – lietuvių ir žydų santykius. Straipsnio autorius tiria, „kas katalizavo konfliktus bei kokias formas įgavo priešiškus raiška“ (p. 198). Istorikas pastebi, kad pirmosiomis okupacijos savaitėmis antižydiškos nuotaikos tarp lietuvių akivaizdžiai sustiprėjo, tačiau masinių veiksmų ir susidorojimų su žydais nebuvo. G. Bašinskas patvirtina istoriografijoje jau nusistovėjusį teiginį, kad lietuvių ir žydų bendruomenės atidalijo skirtingos geopolitinės orientacijos Antrojo pasaulinio karo metais. Tačiau padaro ir naujų išvagy. Anot autoriaus, priešiškus žydams lėmė ir nusistovėjusi mąstymo tradicija, kai dar pirmosios Lietuvos Respublikos laikais žydams nebuvo leidžiama užimti aukštų valdžios postų. Sovietinis režimas nutrynė šią ribą, ir žydai pradėti integruoti į politines struktūras bei politinį gyvenimą. Būtent šis procesas, anot G. Bašinsko, dar labiau skatino neapykantą žydams, bet ne dėl iš esmės pasikeitusio lietuvių požiūrio į žydus, o dėl besikeičiančio jo socialinio statuso. Istorikas pastebi ir tai, kad dalis žydų, paveikti sovietų propaguotos tautų lygybės, kovos prieš šovinizmą ir pan. idėjų, pradėjo reikšti revanšistines mintis lietuvių atžvilgiu. Tad įtampa tapo akivaizdi, tačiau dėl represinio sovietų režimo pobūdžio neapykanta ir smurtas negalėjo pasireikšti, todėl įgijo latentines formas.

Rinkinio autoriai, kalbėdami apie moderniosios lietuvių tautos ir valstybės formavimosi procesą, pasirenka vieną aspektą – lietuvių ir žydų santykius bei vieną galimų šių santykių pobūdį – kilusius konfliktus tarp lietuvių ir žydų bendruomenių. Taip suRANDAMAS bendras vardiklis, bet kaip dažnai atsitinka su straipsnių rinkiniais, į juos patekę tekstai nėra tolygaus „svorio“. Vieno ar kito autoriaus tekste dera tiek empirinė medžiaga, tiek teorijos, o kito formuluojama pozicija kelia diskusinius klausimus ir pastabas. Dažnai recenzentui kyla pagunda publikacijose ieškoti to, ko jis pats tikisi ar mano esant reikalinga rašyti, bet šiuo atveju susikoncentruokime į pačius tekstus. Įvado autorių pasiūlyta teorinė perspektyva ir koncepcijos atrodo įtikinamos, netikslumų ir pastabų pasitaiko tik kai kurių autorių darbuose. Tiesa, neaišku, kodėl įvade (p. 7)

nuoroda į Liudo Truskos tyrimą apie holokausto prielaidas Lietuvoje pateikta anglų kalba, kai pats tyrimas ir analogiškas tekstas yra pasirodę lietuvių kalba ir ne tik kibernetinėje duomenų bazėje, bet ir atskira publikacija. Taip pat gal visai natūralu, kad vieno iš įvado autorių D. Staliūno publikacijos tekstas (p. 52) kiek dubliuoja ir atkartoja įvado tekstą, t. y. dar kartą teigiama, kad pogromai visų pirma buvę miesto reiškiniai. Panašiai atsitiko ir su V. Sirutavičiaus (kito įvado autoriaus) tekstu. Dar kartą pristatant psichologines ir struktūrines etninius konfliktus sąlygojančias priežastis kar-tojamos įvado mintys.

A. Kasperavičiaus tyrimas, kaip minėta, apima palyginus plačią chronologiją, galbūt dėl to keldamas daugiau diskusinių minčių. Štai kalbėdamas apie antisemitizmą pasižymėjusio savaitraščio „Tautos valia“ uždarymą autorius teigia, kad „uždarytas į pagrindinį antisemitizmas, pakeitęs raiškos formas bei veiklos metodus, Lietuvos visuomenėje tarpo per visus nepriklausomybės metus“ (p. 126). Susidaro įspūdis, kad autorius lietuviškąjį antisemitizmą ir jo apraiškas sieja su vienu savaitraščiu, o jo uždarymas „nuvarė“ pagrindinį lietuviškąjį antisemitizmą. Bet juk antisemitinių ekscesų ir pareiškimų būta ir prieš, ir po savaitraščio „Tautos valia“ legalaus egzistavimo, tad taip glaudžiai susieti savaitraštį ir antisemitizmo raidos tendencijas nėra visai korektiška ir teisinga. Neaiškūs bei diskutuoti atrodo ir kiti du vienodo pobūdžio autoriaus teiginiai: istorikas, pristatydamas kunigo dr. Juozo Vaišnoros 1937 metų publikaciją „Židinyje“ „Žydai šių dienų gyvenime“ teigia, kad J. Vaišnora savo publikacijoje „padarė toli siekiančią išvadą“ (p. 130). A. Kasperavičiaus cituojamas J. Vaišnora rašo: „Kad galėtų užvaldyti pasaulį, žydai naudojami dviem galybėm: auksu ir internacionalizmu“. Tačiau kur ta toli siekianti išvada? Įvairiausias antinomijas suderinantis pasaulinio žydų sąmokslas sėkmingai gyvuoja nuo pat „Sijono išminčių protokolų“ pasirodymo, o gal ir dar anksčiau. Jei A. Kasperavičius teigtų, kad J. Vaišnora aiškiaregiškai numatė ir naudojo pagrindinius kaltinimus ir vyraujančius diskursus žydams nacių okupacijos Lietuvoje metu, taip pat vertėtų diskutuoti. Galų gale kelti alternatyvų klausimą: ar tokios mintys yra išties toli siekianti išvada, ar tik „madingo“ kalbėjimo ir asmeniškai priimtinių minčių recitavimas. Panašiai autorius teigia, kad A. Maceina taip pat padarė „toli siekiančią išvadą“ (p. 132) savo publikacijoje 1939 m. kalbėdamas apie būtinus draudimus tuoktis skirtingų rasių atstovams, draudimus „fizinės kultūros“ ir švietimo srityse. Atrodo, kad jaunas filosofas žavėjosi įvairiomis ideologijomis, bereikia prisiminti jo reveransus komunizmui. Bet sykiu ir tai, kad jau subrendęs mąstytojas A. Maceina „Akiračiams“ teigė, kad ne visos ankstyvos jo mintys ir teiginiai buvo teisingi. Šaltinis ir jame užfiksuoti teiginiai yra akivaizdūs, tačiau ar tikrai juos galima interpretuoti tik kaip toli siekiančius? Nuosekliai kuriančius antisemitinę ideologiją ir programą, ar numatančius holokausto Lietuvoje įvykius? Faktas akivaizdus, tačiau jo interpretacija, regis, turėtų būti labiau niuansuota. Autoriui reikėtų preciziškiau apibendrinti, teigiant, kad be jo minėtų antisemitinių intelektualų pareiškimų, pastarųjų būtų

galima rasti ir kitų autorių kūryboje, todėl „ketvirtajame dešimtmetyje lietuvių intelektualai nebuvo pasirengę atremti totalų antisemitizmo iššūki“ (p. 133). Susižavėjimo fašizmo idėjomis, be abejo, būta, bet egzistavo ir kitokia pozicija. Užtenka prisiminti, pavyzdžiui, Stasį Šalkauskį ar Mykolą Römerį. Todėl korektiškiau būtų atskleisti visą pažiūrų spektrą, parodant, kad būta ir alternatyvaus mąstymo. Gal jis buvo ir mažiau matomas, bet „apeiti“ jo taip pat nederėtų, ar bent jau neformuluoti apibendrinančių teiginių, kad taip ar kitaip elgėsi „lietuvių intelektualai“, siūlant mintį, jog taip elgėsi visi. Iš A. Kasperavičiaus pasirinkto pasakojimo modelio tampa aišku, kad jis rašo jau žinodamas apie holokaustą ir jo mastus Lietuvoje. Jo rekonstruoti konfliktai, negatyvūs žydų vertinimai, antisemitinės publikacijos traktuojami kaip tiesioginiai „žingsniai“ holokausto link (pvz., autoriaus teiginiai 135 p., kad „tradicinis“, t. y. antisemitinis požiūris į žydus buvo trumparegiškas, o pati visuomenė neįžvelgė grėsmingos reiškinių dinamikos ir artėjančios tragiškos atomazgos). Tačiau kitas rinkinio autorius V. Vareikis kaip tik ir kvestionuoja tokią tyrimų strategiją, tad būtų ne tik įdomu, bet ir naudinga, jei tarp šių dviejų autorių būtų užsimezgusi diskusija, ar bent jau būtų atsižvelgta į vienas kito pozicijas. Kita vertus, diskutuoti niekada nevelu.

Pats V. Vareikis savo straipsnio pradžioje bando kelti jau minėtą teorinio pobūdžio klausimą teigdamas, kad „antisemitizmo aprašymuose galime pastebėti bandymus neat-sargiai skolintis Vakarų autorių koncepcijas“ (p. 157). Kaip paaiškėja vėliau, autorius kritikuoja bandymus tiesiogiai sieti lietuviškojo antisemitizmo pobūdį ir holokausto mastą šalyje. Žinoma, tiesioginės ir vienintelės implikacijos tarp lietuviškojo antisemitizmo ir holokausto masto Lietuvoje nebūta, tačiau V. Vareikis taip ir nepasiūlo savosios perspektyvos ar antisemitizmo sampratos, tuo pačiu teigdamas, kad Lietuvoje jis buvo kitoks nei, pavyzdžiui, Vokietijoje (p. 157). Vilties suteikia autoriaus pažadas paaiškinti, kuo antisemitizmo specifika Lietuvoje skyrėsi nuo kaimyninių šalių (p. 158). Tačiau apie Vokietijos antisemitizmo pobūdį autorius visai neužsimena, išskyrus komentarą skliausteliuose savo straipsnio įvade (p. 157), bet išvadose istorikas teigia, kad konfliktų tarp lietuvių ir žydų ketvirtajame XX a. dešimtmetyje paastrėjimui įtakos turėjo ir Vokietijos antisemitinė tradicija. Tuo tarpu įvado autoriai D. Staliūnas ir V. Sirutavičius kelia klausimą, ar konfliktas dėl Klaipėdos negalėjo mažinti Vokietijos įtakos, įskaitant ir antisemitinę propagandą (p. 13). Todėl būtų visai vaisinga, jei V. Vareikis būtų atsižvelgęs į šią pastabą ir bandęs formuluoti kitokią savo poziciją, nes iš pirmosios išvadų dalies susidaro įspūdis, kad Vokietijos ir Lenkijos įtakos buvo svarbiausias veiksnys lietuvių antisemitizmo augimui. Kalbėdamas apie Lenkijos situaciją autorius jai paskiria vieną trumpą skyrelį. Tačiau nebando aiškinti lenkiškojo ir lietuviškojo antisemitizmo panašumų ar skirtumų, tiesiog pateikdamas trumpą lenkų ir žydų konfliktų sąrašą. Išvadose istorikas tik konstatuoja, kad XX a. ketvirtajame dešimtmetyje lietuvių akyse įvyko kultūrinė žydų devaluacija, o slypėję konfliktai ėmė kilti paviršium, tačiau nepasiekdami tokių mastų kaip Lenkijoje (p. 180). Regis, skai-

tytojas šį teiginį ir turėtų suprasti kaip lietuviškojo ir lenkiškojo antisemitizmo pagrindinių skirtumų įvardijimą.

Kaip jau minėta, rinkinyje publikuojami ir keli nauji dokumentai. Vieną iš jų – 1940 m. balandžio 12 d. Lietuvos Respublikos pasiuntinio Paryžiuje Petro Klimo konfidencialų laišką užsienio reikalų ministrui Juozui Urbšui taip pat reiktų aptarti. Dokumento rengėjas A. Kasperavičius mokslinėn apyvarton įvedė išties svarbų ir unikalų dokumentą. Tik savo įvadinuose komentaruose autorius, regis, linkęs jį suabsoliutinti. Pirmiausia tai buvo tik vieno diplomato, tegu ir labai iškilaus ir nuovokaus, siūlymas, kaip reiktų elgtis su Vilnijos žydų bendruomene. Apibendrinime istorikas konstatuoja, kad dokumentas „rodo palankias lietuvių intencijas žydų atžvilgiu Vilnijoje“ (p. 253). Žinoma, norisi daryti pozityvias išvadas, ypač kai jos gali pasirodyti itin negatyviame istorinių įvykių kontekste, tačiau minimo dokumento referentinis laukas kol kas, regis, tokių išvadų daryti neleistų. Pirmiausia nėra daugiau panašaus pobūdžio diplomatų ir politikų dokumentų, kurie paliudytų „palankias lietuvių intencijas“ žydų atžvilgiu Vilniuje, jo apylinkėse ar kur kitur (žinoma, šioje vietoje nebandau teigti, kad Lietuvos vyriausybė besąlygiškai toleravo 1939–1940 m. pogromus Vilniuje). Antra, kol kas nėra nei šaltinių, nei istorikų rekonstrukcijų, kaip į šį memorandumą atsivėlgė Lietuvos Respublikos vyriausybė. Tad kol kas šis dokumentas galėtų būti traktuojamas kaip pozityvus, tačiau vienišas alternatyvios politikos siūlymas. Kitaip, nei savo straipsnyje, čia A. Kasperavičius taiko kitokią strategiją. Publikacijoje negatyvius lietuvių ir žydų santykius bei požiūrius autorius interpretavo kaip nuolatinį judėjimą holokausto link, o šaltinio pristatyme – vienas P. Klimo siūlymas yra tapatinamas su visų (ar daugumos) lietuvių palankiomis intencijomis žydų Vilnijoje atžvilgiu (plg. p. 253). Tad ir vėl istorikas kažkodėl skuba apibendrinti ir „uniformuoti“ tuo metu vykusius procesus, o turint mintyje sudėtingus tuometinius tarpvietinius, tarpvalstybinius ir pan. santykius bei jų įvairovę, greiti ir griežti apibendrinimai gali suklaidinti skaitytoją. Korekcijos prašosi ir įvadinio teksto P. Klimo memorandumui trečioji nuoroda (p. 251). Joje varijuoja Lietuvos Respublikos pasiuntinio dr. Lado Natkevičiaus pavardės rašymas. Pradžioje jis taip ir pristatomas, tačiau jau kitoje eilutėje kažkodėl pasirodo dr. L. Vaitkevičiaus pavardė, o šaltinio apraše – vėl L. Natkevičiaus. Be jokios abejonės, tai tik „akies klaida“, bet kadangi autorius cituoja reikšmingą ir naują šaltinį, kurį galimas daiktas, naudos jis pats ir kiti tyrėjai, šį neatitikimą reiktų turėti omenyje.

Pabaigoje belieka pasakyti, kad bendrai rinkinys daro solidų įspūdį ne tik savo empirine medžiaga, bet ir požiūriu, kai kurių autorių siūlomomis naujomis interpretacijomis. Jau iš paties rinkinio visumos akivaizdu, kad tarp istorikų egzistuoja skirtingos įvykių interpretacijos bei teorinės prielaidos. Tad ši publikacija ne tik kiek sumažino dar vieną „baltąją dėmę“ mūsų judaikos ir bendrai istoriografijos studijose, bet reikia tikėtis, sukels mokslinę diskusiją bei naujus tyrimus.

Lin a s V e n c l a u s k a s

Arvydas Pacevičius. Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais: dingęs knygos pasaulis. Vilnius: Versus aureus, 2005. 312 p.

Tai pirmoji knygos istoriko Arvydo Pacevičiaus monografija, tam tikra prasme – ankstesnių šio autoriaus tyrimų, skirtų bibliotekų Lietuvoje istorijai, knygos kultūrai, knygos sociologijai, o plačiaja prasme – ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrai, apibendrinimas. Antra vertus, šis A. Pacevičiaus darbas turi ir aiškiai įvardytas chronologines ribas, sutampančias su beveik du šimtus metų trukusiu Rusijos imperijos valdymo laikotarpiu. Kaip pratarėje rašo pats autorius, „ši knyga skirta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vienuolynų knygos kultūrai, turėjusiai tęstinumą XIX a. erdvėje ir sąmoningai sunaikintai caro valdžios per istoriškai trumpą 70 metų laikotarpį“ (p. 7). Taigi monografijoje mėginama nagrinėti vienuolynų bibliotekų raidą, *kiek ir kaip* vienuolynų bibliotekos, juose esantys knygų rinkiniai reprezentavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrinę tradiciją ir bibliotekinkystės teorinę mintį Rusijos imperijos valdymo metais. Suprantama, neišleidžiant iš akių tuometinės vienuolynų kultūros žlugdymo politikos, veikusios ir vienuolynų bibliotekų fondų struktūrą, ir jų rinkinių sudėtį, ir netgi – vienuolių skaitymo praktiką. Tad ne be reikalo knygos paantraštyje taikliai vartojama „dingusio knygos pasaulio“ sąvoka, kuri iš esmės reiškia XIX šimtmečiuje ir ankstesniais amžiais Lietuvos vienuolynuose ir visuomenės sąmonėje funkcionavusius knygų rinkinius, kurie dėl Rusijos valdžios represijų buvo sunaikinti ir išsklaidyti, neteko savo globėjų, prarado sąsajas su ankstesniais bibliotekų fondais bei visuomenėje įtvirtintomis ir atpažįstamomis žinių struktūromis. Kitaip tariant, kai A. Pacevičiaus žodžiais, „buvo išsklaidytos ir sunaikintos ne tik knygos, bet ir pažeista istorinė atmintis, „išplauta“ visuomenės sąmonė“ (p. 13). Taip glaustai būtų galima apibūdinti pagrindinę knygos mintį, jos idėją, su kuria siejamas ir kitas, ne menkesnės svarbos autoriaus tikslas – pakoreguoti historiografijoje gana paplitusį ano meto vienuolių kaip „lenkiškosios kultūros skleidėjų“, „lietuvių lenkinimo įrankio“, „lenkiškos kultūros židinio“ įvaizdį, apgailėstaujant, kad šiandien „dažnai tik intuityviai suvokiame senųjų vienuolių struktūrų išardymo padarinius modernios lietuvių tautos raidai“ (p. 12).

Be abejo, tokia tyrinėjimų problematika nulėmė ir knygos struktūrą. Knygą sudaro penkios stambios dalys. *Pirmojoje* knygos dalyje, pavadintoje „Vienuolynų kilmė ir raida“, bendrais bruožais aptariama vienuolių (knygoje nagrinėjamos katalikų ir unitų, t. y. bazilijonų, vyrų vienuolynų bibliotekos, tik labai glaustai aptariama stačiatikių knygos kultūra) organizacinė struktūra, fundacijos samprata, vienuolynų tinklas ir jį deformavę Rusijos administraciniai pertvarkymai, nagrinėjamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vienuolynų bibliotekų ištakos, įvardijami pagrindiniai vadinamosios Rusijos valdžios bibliotekų politikos ideologai ir vykdytojai, atskleidžiami vienuolynų bibliotekų naikavimo ir jų fondų išsklaidymo etapai, aptariamas vienuolių provincijų

vaidmuo ir lituanistiniai vienuolių veiklos aspektai. *Antrojoje* monografijos dalyje „Vienuolynų bibliotekų organizavimas“ nagrinėjama vienuoliškosios bibliotekininkystės teorinės minties sklaida, bibliotekininko praktinė veikla, misija ir funkcijos, vienuolynų bibliotekų patalpos ir įranga, komplektavimo šaltiniai ir būdai, aptariamose knygų kaupimo tradicijos ir mecenavimo atvejai, nagrinėjami komplektavimo politiką lėmę vienuolių regulių ir konstitucijų straipsniai. *Trečiojoje* knygos dalyje „Knygų rinkinių charakteristika“ analizuojama bibliotekų fondų kiekybinė ir dalykinė struktūra, knygų rinkinių sudėtis, leidinių tematika ir kilmės geografija, lietuviškų knygų rinkiniai vienuolių lituanistinės veiklos kontekste, nagrinėjamas lietuviškų leidinių paplitimas, aptariamose populiariausios knygos bei jų socialinė sklaida. *Ketvirtojoje* monografijos dalyje „Knygos ir skaitymo kultūra vienuolijose“ atskleidžiamas komunikacinis vienuolynų bibliotekų veiklos aspektas, jų įvaizdis, vienuolių skaitymo praktikos „skaitymo revoliucijos“ kontekste, knygos kultūros funkcionavimo pokyčiai XIX a., bibliotekos vieta Apšvietos epochos socialinės komunikacijos sistemoje, nagrinėjami knygų mainai Naujųjų amžių tarpkultūrinės komunikacijos erdvėje. *Penktoji*, paskutinioji, darbo dalis – „Troškūnų bernardinų vienuolyno biblioteka: istorinė rekonstrukcija“ – skirta šio vienuolyno bibliotekos ir jos rinkinių susidarymo bei fondų struktūros analizei.

Tad monografijoje aptariamų temų ratas pakankamai platus, nors ir neparėpiantis *visų* vienuolynų knygų kultūros bruožų. Knygos autoriaus teigimu, liko neaptarti tokie reiškiniai kaip cenzūra, knygų rakinimas, deginimas ar užkeikimai, jau nagrinėti kituose tiek jo paties, tiek kitų kultūros istorikų darbuose. Į atskiras temas nebuvo išplėtos sakininės, dokumentinės ir vizualinės komunikacijos, rašymo istorijos tyrinėjimai, kuriems atlikti reikėtų papildomų nuodugnių studijų. Tačiau nepaisant šių „spragų“, A. Pacevičiaus monografija – tai bandymas *kompleksiškai* pažvelgti į Lietuvos vienuolynų bibliotekų raidą, apskritai – į vienuolių knygų kultūrą. Tai akivaizdžiai patvirtina ir monografijos struktūra. Iš tikrųjų ligšiolinė istoriografija (knygoje ji aptarta itin išsamiai – tiek lenkiškoji, tiek lietuviškoji, tiek ir „gudiškoji“) iškeldavo tik atskiras fragmentiškai sprendžiamas problemas, atskleisdavo pavienius faktus. Štai lenkų istoriografija daug dėmesio skyrė vienuolynų bibliotekų naikinimui, ieškojo ir aprašė didesnius knygų rinkinius. Lietuvių istoriografijoje kiek plačiau buvo gvildenamas lituanistinis vienuolynų veiklos aspektas, tačiau tai buvo daroma per pavienių vienuolynų ir asmenybių santykį su lietuviška knyga ir kultūra. Tuo tarpu A. Pacevičius pamėgino į vienuolynų bibliotekų raidą pažvelgti *plačiau*. Be abejo, šio uždavinio sprendimą gerokai palengvino gausi monografijos autoriaus panaudota šaltinių (visų pirma archyvinių) bazė – ne tik pagrindinių Lietuvos, bet ir Lenkijos rankraščių saugyklų (Jogailos universiteto ir Čartoriskų bibliotekų Krokuvoje, Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Kurnike, Lomžos vyskupijos archyvo, Bernardinų provincijos, Lenkijos dominikonų provincijos ir Reguliariųjų Laterano kanauninkų provincijos Dievo Kūno bažnyčios archyvų Krokuvoje) dokumentai. Atskirą ir knygos istorikui neįkainojamą šaltinį sudarė ir pačiose

knygose palikti ženklai – proveniencijos, marginalijos, glosos. A. Pacevičiui pavyko peržiūrėti ir panaudoti ženklus, užfiksuotus buvusių vienuolynų knygose, dabar saugomose Vilniaus universiteto, Lietuvos mokslų akademijos, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekų fonduose. Šiuo požiūriu itin informatyvus buvo ir Lenkijos mokslų akademijos bibliotekoje Kurnike sukauptas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilusių knygų rinkinys.

Neatsitiktinai (tai taip pat dera su jau anksčiau aptartu autoriaus noru į vienuolynų bibliotekas, jų praeitį pažvelgti *visapusiškiau*) didelis dėmesys šioje monografijoje skiriamas *kontekstui*. Gana siaurą, chronologinėmis ribomis apibrėžtą „vienuolynų bibliotekų klausimą“ stengiamasi pateikti gana plačioje istorinėje erdvėje. Todėl daug faktų, detalių sužinome ne tik apie pačias bibliotekas, bet ir apskritai apie vienuolynus, vienuolijas, jų švietimo politiką, santykius su pasaulietine valdžia. Tai bene esmingiausias bruožas, A. Pacevičiaus tyrinėjimą skiriantis nuo jo pirmtakų darbų. Puiki ir monografijos autoriaus (pavadinčiau ją „vakarietiška“) rašymo maniera. Nors A. Pacevičius nagrinėja skaitymo kultūrą *praeityje*, tačiau ir jo paties knyga – tokios kultūros pavyzdys šių dienų mokslinės literatūros kontekste. Jau nekalbant apie nepaprastai gyvą, išraiškingą, pulsuojančią energiją autoriaus rašymo maniera.

Knygoje yra ir išsamios išvados („Pabaiga“) – ne tik lietuvių, bet ir lenkų kalba bei du priedai (lentelės): „Religinių knygų (tomais) pasiskirstymas Lietuvos bernardinų provincijos bibliotekose XIX a. pirmajame ketvirtyje“ bei „Pasaulietinių knygų (tomais) pasiskirstymas Lietuvos bernardinų provincijos bibliotekose XIX a. pirmajame ketvirtyje“. Kaip ir dera moksliniam darbui, monografijoje rasime ir kitus įprastus atributus: trumpinių, šaltinių bei literatūros, publikuotų šaltinių, informacinių leidinių sąrašus, santrauką anglų kalba, vietovardžių bei asmenvardžių rodykles. Knyga gausiai iliustruota. Profesionaliai parinktos ir su tekstu susijusios iliustracijos tapo ne tik knygų puošmena, bet ir dar vienu išsamiu informacijos šaltiniu.

Pažymėtina ir tai, kad šios knygos išleidimą finansavo Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija. Knygą recenzavo prof. habil. dr. Domas Kaunas ir prof. habil. dr. Antanas Tyla.

Reda Griškaitė